

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН

Кафедра міжнародного права,
європейської та євроатлантичної інтеграції

Спеціальність 293 «Міжнародне право»
Освітня програма 293.00.01 «Міжнародне право»

БАКАЛАВРСЬКА РОБОТА

на тему:

«ПРАВО ДЕРЖАВИ НА САМООБОРОНУ»

Здобувача 4 курсу
денної форми навчання
Лозової Вероніки Геннадіївни
Науковий керівник:
Каспрук Екмен О.С., к.ю.н., доцент

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВА ДЕРЖАВИ НА САМООБОРОНУ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	8
1.1. Поняття та сутність права держави на самооборону в міжнародному праві... 8	
1.2. Історико-правові етапи формування права на самооборону в міжнародному праві	17
1.3. Нормативно-правові основи права держави на самооборону в міжнародному праві	23
РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ДЕРЖАВИ НА САМООБОРОНУ	28
2.1. Особливості міжнародно-правового регулювання права держави на самооборону	28
2.2. Критерії правомірності реалізації права на самооборону: необхідність і пропорційність у міжнародному праві	32
2.3. Міжнародно-правові механізми контролю та оцінювання дій держав у контексті самооборони	39
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА ДЕРЖАВИ НА САМООБОРОНУ	45
3.1. Сучасні виклики застосування права держави на самооборону в міжнародному праві.....	45
3.2. Проблемні аспекти та тенденції розвитку міжнародно-правового регулювання права на самооборону	51
3.3. Реалізація права України на самооборону в умовах збройної агресії: міжнародно-правовий аспект	56
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	67

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БАПОР	Близькосхідне агентство ООН для допомоги палестинським біженцям та організації робіт
МАГАТЕ	Міжнародне агентство з атомної енергії
НАТО	Організація Північноатлантичного договору
ООН	Організація Об'єднаних Націй

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Право держави на самооборону є одним із фундаментальних інститутів сучасного міжнародного права та водночас одним із найбільш дискусійних питань міжнародно-правової доктрини. Його значення обумовлюється необхідністю забезпечення балансу між двома базовими принципами міжнародного правопорядку — заборонаю застосування сили у міжнародних відносинах та невід’ємним правом держави на захист власного суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності.

Після прийняття Статуту Організації Об’єднаних Націй право на самооборону набуло особливого значення як виняток із загальної заборони застосування сили, закріпленої у статті 2(4) Статуту ООН ”4. *Усі Члени утримуються в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності, або політичної незалежності будь-якої держави, або будь-яким іншим чином, несумісним із Цілями Об’єднаних Націй”.*

Водночас практика міжнародних відносин свідчить про постійне ускладнення механізмів реалізації цього права, що зумовлено трансформацією характеру міжнародних конфліктів, виникненням нових форм загроз міжнародній безпеці та активним розвитком концепцій превентивної й упереджувальної самооборони.

Особливої актуальності проблема права держави на самооборону набула у XXI столітті у зв’язку зі зростанням кількості міжнародних збройних конфліктів, поширенням терористичних загроз, активізацією діяльності недержавних акторів, розвитком кіберзагроз та гібридних форм ведення війни. У сучасних умовах держави дедалі частіше посиляються на право на самооборону як на юридичне обґрунтування застосування сили, що породжує складні питання щодо меж допустимого використання цього інституту.

Наукова та практична актуальність теми суттєво посилюється внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України. Реалізація Україною права на індивідуальну та колективну самооборону відповідно до статті 51 Статуту ООН стала одним із ключових елементів міжнародно-правового реагування на агресію та водночас актуалізувала низку проблемних питань, пов’язаних із межами

застосування сили, міжнародною відповідальністю держави-агресора та співвідношенням самооборони з принципом підтримання міжнародного миру та безпеки.

У сучасній міжнародно-правовій доктрині тривають дискусії щодо правомірності превентивної самооборони, можливості застосування сили проти недержавних акторів, допустимості самооборони у відповідь на кібернапади, а також щодо співвідношення звичаєвого та договірною регулювання цього права. Відсутність єдиного підходу до тлумачення відповідних норм міжнародного права зумовлює необхідність комплексного наукового дослідження права держави на самооборону з урахуванням сучасної міжнародної практики та рішень міжнародних судових органів. Таким чином, актуальність теми бакалаврської роботи обумовлена необхідністю комплексного аналізу міжнародно-правової природи права держави на самооборону, визначення умов його правомірної реалізації, дослідження сучасних тенденцій розвитку цього інституту, а також оцінки практики його застосування в умовах сучасних міжнародних конфліктів.

Проблематика права держави на самооборону є предметом дослідження значної кількості вітчизняних та зарубіжних науковців. Теоретичні засади цього інституту були розроблені у працях Гуго Гроція, Емера де Ваттеля, Франциско де Вітторії, Самуеля Пуфендорфа та інших представників класичної школи міжнародного права.

У сучасній міжнародно-правовій доктрині питання права на самооборону досліджували такі зарубіжні науковці, як Іен Браунлі, Крістін Грей, Малкольм Шоу, Антоніо Кассезе, Майкл Гленнон, Том Рейсман, Єорам Дінштейн та інші. Значна увага приділялася питанням співвідношення самооборони та заборони застосування сили, критеріям необхідності й пропорційності, а також проблемам превентивної самооборони.

Серед українських науковців окремі аспекти права держави на самооборону досліджували В. Буткевич, О. Задорожній, В. Репецький, М. Гнатовський, О. Мережко, В. Акуленко та інші. Особливого значення набули дослідження, присвячені міжнародно-правовій кваліфікації агресії Російської Федерації проти України та реалізації Україною права на самооборону.

Попри значну кількість наукових праць, окремі питання права держави на самооборону залишаються дискусійними. Насамперед це стосується проблеми превентивної самооборони, допустимості застосування сили проти недержавних суб'єктів, правомірності самооборони у кіберпросторі, а також співвідношення статті 51 Статуту ООН та звичаєвого міжнародного права.

Об'єктом дослідження є міжнародно-правові відносини, що виникають у процесі реалізації державами права на самооборону.

Предметом дослідження є міжнародно-правові норми, принципи, доктринальні підходи та практика міжнародних судових органів щодо реалізації права держави на самооборону.

Мета дослідження: Мета моєї бакалаврської роботи є комплексне дослідження міжнародно-правової природи права держави на самооборону, визначення умов та меж його правомірної реалізації, а також аналіз сучасних проблем і тенденцій розвитку цього інституту у міжнародному праві.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких **завдань:**

- розкрити поняття та сутність права держави на самооборону в міжнародному праві;
- дослідити історико-правові етапи формування права на самооборону в міжнародному праві;
- визначити нормативно-правові основи права держави на самооборону;
- виявити особливості міжнародно-правового регулювання права держави на самооборону;
- оцінити критерії правомірності реалізації права на самооборону крізь призму принципів необхідності та пропорційності;
- розглянути міжнародно-правові механізми контролю та оцінювання дій держав у контексті реалізації права на самооборону;
- проаналізувати сучасні міжнародно-правові виклики застосування права держави на самооборону;
- описати проблемні аспекти та тенденції розвитку міжнародно-правового регулювання права на самооборону;

- охарактеризувати реалізацію права України на самооборону в умовах збройної агресії крізь призму міжнародного права.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового пізнання. За допомогою формально-юридичного методу було здійснено аналіз міжнародно-правових норм, що регулюють право держави на самооборону. Історико-правовий метод використовувався для дослідження еволюції інституту самооборони у міжнародному праві. Порівняльно-правовий метод дозволив поставити різні доктринальні підходи до розуміння права на самооборону та практику його реалізації різними державами. Системно-структурний метод застосовувався для визначення місця права на самооборону у системі сучасного міжнародного права та його співвідношення з іншими міжнародно-правовими принципами. Метод аналізу судової практики використовувався під час дослідження рішень Міжнародного Суду ООН та інших міжнародних судових органів.

Теоретичне та практичне значення дослідження. Теоретичне значення роботи полягає у систематизації наукових підходів до розуміння права держави на самооборону та узагальненні сучасних тенденцій розвитку цього інституту у міжнародному праві.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у науковій діяльності, освітньому процесі, а також у подальших дослідженнях проблем міжнародного права та міжнародної безпеки.

Структура роботи: Бакалаврська робота складається зі змісту, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВА ДЕРЖАВИ НА САМООБОРОНУ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1.1. Поняття та сутність права держави на самооборону в міжнародному праві.

Право на самооборону є одним із основоположних та невід'ємних аспектів існування держави, що виникає одночасно з її створенням. Це право має природний характер, оскільки прагнення будь-якої соціальної або біологічної спільноти до захисту від зовнішніх загроз є первинним інстинктом самозбереження.

Оскільки право має природне підґрунтя, інстинкт самозбереження спонукає будь-яку соціальну і біологічну спільноту захищатися від зовнішніх загроз. У контексті людського суспільства самооборона стає не лише інстинктивною реакцією, але й важливим елементом правової системи, що регулює відносини між державами та індивідами. Створення ООН стало кардинальним проривом у розвитку співпраці держав у сфері забезпечення міжнародної безпеки. Незастосування сили або погрози силою є одним з основних принципів міжнародного права, юридично закріпленим у Статуті ООН, а саме Стаття 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй: «Цей Статут жодним чином не обмежує невід'ємне право на індивідуальну або колективну самооборону у разі збройного нападу на Члена Організації, до того часу, поки Рада Безпеки не здійснить заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру та безпеки. Заходи, вжиті Членами Організації Об'єднаних Націй при здійсненні цього права на самооборону, негайно повідомляються Раді Безпеки і жодним чином не зачіпають повноваження і відповідальність Ради Безпеки відповідно до цього Статуту щодо вжиття в будь-який час таких дій, які вона вважатиме необхідними для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки» - закріплює принцип пріоритетності захисту території та населення своєї держави [9]. Протягом століть цей принцип набував різних форм і є невід'ємною складовою обґрунтування збройних конфліктів. Саме він часто визначає, які випадки агресії вважаються допустимими, а які обмежуються мирними договорами. Так само ідея самооборони нещодавно стала важливим винятком із загальної заборони на застосування сили про це ми поговоримо далі. Статут ООН ввів у сучасне міжнародне право імперативний

принцип заборони застосування сили та погрози силою, який охоплює всі види насильства, юридично закріпивши заборону на застосування сили в міжнародних відносинах, за винятком двох допустимих випадків самооборони та за рішенням Ради Безпеки ООН [9].

Правова доктрина приділяє велику увагу питанню застосування самооборони. Серед панівних концепцій можна відзначити такі основні концепції:

- 1) «використання самооборони лише у відповідь на збройний напад»;
- 2) «концепція «попереджувального удару»;
- 3) концепція «превентивної самооборони» (Підстава для самооборони – віддалені загрози);
- 4) концепція «превентивної самооборони» – «доктрина Буша».

Підходи варіювалися від доктрини «справедливої війни», яка наділяла потерпілу сторону правом на оборону, до концепції, що ототожнювала самозахист із правом на самозбереження. Проте згодом цей підхід зазнав значного впливу формалізму, внаслідок чого процедурні аспекти стали превалювати над фундаментальними причинами. Кожен із розглянутих підходів містить положення, що частково відображають сутність права на самозахист, проте жоден із них не є цілісним чи вичерпним. Доктрина «справедливої війни» не визначає чітких критеріїв застосування самооборони, що створює ризики свавільного трактування терміна та його використання для досягнення сторонніх цілей. Попри те, що перевагою цього підходу є прив'язка права на самозахист до деструктивної поведінки іншої держави, оцінка ступеня такої поведінки та пропорційності заходів у відповідь залишається предметом суб'єктивного розсуду.

Підхід, що ґрунтується на концепції самозбереження держави, робить більший акцент на підтриманні правопорядку та пропонує логічний зв'язок між застосуванням сили та об'єктом захисту. Аргументація, що базується на природному імперативі виживання, дозволяє глибше розкрити правову природу самозахисту держави як невід'ємного елемента її функціонування. На наше переконання, це є суттєвою перевагою обраного підходу, оскільки він дозволяє комплексно оцінити обсяг завданої шкоди та рівень загроз державній безпеці [13]. Щодо акценту на

нормативному порядку: попри те, що такий підхід певною мірою нівелює суб'єктивізм, надмірний формалізм може змістити фокус із сутнісної мети на процесуальну форму, що є неприпустимим у цій критично важливій сфері. У роботі обґрунтовано висновок, що оптимальне рішення полягає в поєднанні зазначених аспектів: право на самозахист реалізується за наявності реальної загрози державності, за умови співмірності та справедливості застосування збройних засобів, а також за умови суворого дотримання відповідних правових норм.

На основі цього підходу можна визначити природу права на самозахист. На нашу думку, це право держави ґрунтується на її суверенітеті, який, своєю чергою, впливає з правосуб'єктності, першоосновою якої є людина. Людина — як фундамент, ключова цінність та рушійна сила держави — через волевиявлення делегує державі повноваження щодо захисту народу. Це право трансформується в суверенітет, що забезпечує самостійність, незалежність народу та його надійний захист від зовнішніх посягань [10]. Характерною рисою самозахисту є його дуалістична природа, що поєднує в собі давні звичаєві норми та їхню подальшу договірну деталізацію. Важливо зазначити, що міжнародні договори не створюють право на самозахист як таке, а лише здійснюють його формальну кодифікацію. Необхідно розмежовувати поняття «самозахист» та «самодопомога», оскільки останнє має значно ширший зміст. Хоча ці категорії об'єднані спільною метою, самодопомога охоплює різноманітні інструменти впливу — економічні, дипломатичні, політичні чи військові. Натомість самозахист є специфічною формою, що реалізується виключно через застосування збройної сили. Право держави на самозахист є багатогранною концепцією, яка в доктрині розглядається як аналог необхідної оборони фізичної особи, як вид санкції або як виняток із загальної заборони агресії. Перший підхід, що базується на аналогії між державою та індивідом, видається логічним з огляду на спільне призначення права. Проте суттєві відмінності у векторах розвитку та ціннісних орієнтирах середовищ, у яких діють ці суб'єкти, унеможливають їх повне ототожнення. Національна правова система, у межах якої діє індивід, спрямована на Законодавство яке прагне забезпечити захист особи, розширюючи межі необхідної оборони. Натомість на міжнародному рівні, де

суб'єктом є держава, діють суворі вимоги щодо дотримання меж самозахисту задля збереження світового правопорядку та запобігання ескалації, здатної перетворити акт самооборони на агресію. Хоча санкційний підхід є теоретично обґрунтованим, його каральна природа суперечить суті самозахисту, основним завданням якого є забезпечення безпеки без порушення заборони на застосування агресії. Водночас тлумачення самозахисту виключно як механізму стримування агресії є недостатнім, оскільки цей інститут існував ще до впровадження загальної заборони на застосування сили.

Попри те, що сучасні виклики обумовлюють трансформацію розуміння права на самозахист, у цьому розділі визначено його концептуальне ядро, що є визначальним для існування цього інституту. Доктринальне трактування меж або методів реалізації може зазнавати змін, проте незмінною залишається сутність цього права: самозахист є фундаментальним правом держави на застосування збройних заходів з метою відсічі агресії, захисту власної правосуб'єктності та забезпечення національної безпеки за умови дотримання принципів негайності, необхідності та пропорційності.

Історична практика підтверджує постійну актуальність цього інституту. Право на самооборону неодноразово слугувало правовою підставою для легітимізації військових дій, виступало винятком із договорів про ненапад, а в сучасній системі міжнародного права трансформувалося у виняток із загальної заборони на застосування сили. Багаторічна реалізація цього права зумовила необхідність глибокого доктринального аналізу, спрямованого на осмислення його правової природи, концептуальних засад та визначення меж застосування.

У сучасній доктрині міжнародного права значну увагу привертає явище так званої превентивної війни як особливої форми виправдання застосування сили. У цьому контексті доцільним є порівняльний аналіз історичних практик її застосування у діяльності держав-гегемонів, зокрема у випадках Стародавнього Риму, Британської імперії та сучасних Сполучених Штатів Америки. Загальною гіпотезою виступає припущення, що доктрина превентивного застосування сили традиційно

використовується державами з домінуючим міжнародним становищем як інструмент легітимації агресивних дій під виглядом самооборони або захисту безпеки.

У науковій літературі наголошується, що як Римська імперія та Британська імперія у попередні історичні періоди, так і сучасні Сполучені Штати Америки часто обґрунтовували застосування сили необхідністю запобігання потенційним загрозам, які мали гіпотетичний або віддалений характер. При цьому подібні дії нерідко здійснювалися на основі перебільшених або недостатньо підтверджених розвідувальних даних, що створювало правову конструкцію «самооборони», яка фактично маскувала агресію.

Загальною рисою поведінки гегемонних держав є те, що вони здатні застосовувати силу з відносно низькими витратами для себе, що, у свою чергу, формує тенденцію до розширеного тлумачення загроз. Внаслідок цього потенційні ризики нерідко інтерпретуються як реальні, що дозволяє виправдовувати превентивні воєнні дії. У такому випадку війна набуває характеру інструменту підтримання статусу домінування, а не виключно засобу захисту.

Характерним є також те, що у випадку гегемонних держав спостерігається явище «захисної агресивності», коли прагнення до збереження міжнародного впливу призводить до надмірної чутливості до можливих загроз і, як наслідок, до їх штучного конструювання. Це означає, що політичні еліти таких держав можуть сприймати навіть незначні або гіпотетичні дії інших суб'єктів як потенційно небезпечні для власної безпеки.

Історичний досвід Стародавнього Риму демонструє, що розширення його території часто пояснювалося необхідністю самозахисту від зовнішніх загроз. Однак факторний аналіз воєнної практики свідчить про наявність численних прикладів агресивних дій, які виходили за межі безпосередньої оборони. Римські політичні та військові діячі нерідко використовували гіпотетичні сценарії майбутніх загроз як підставу для превентивного застосування сили.

Зокрема, у випадку тактики Юлія Цезаря проти германських племен спостерігається класичний приклад превентивного обґрунтування війни, коли потенційна небезпека майбутнього вторгнення була використана як підстава для

негайного збройного втручання. Аналогічно, у випадку Третьої Пунічної війни превентивна логіка була спрямована на усунення потенційного відродження сили Карфагена, попри його фактичну слабкість на момент конфлікту.

Важливо підкреслити, що в Римі існувала певна формалізована система морально-правового виправдання війни, яка вимагала наявності «справедливої причини» (*causa iusta*), зокрема оборони або відповіді на провокацію. Це зумовлювало необхідність конструювання правових аргументів навіть у випадках фактично агресивних дій, що створювало зовнішню форму легітимності.

Подібні закономірності простежуються і в історії Британської імперії. У період її найбільшого розширення значна частина воєнних кампаній пояснювалася необхідністю превентивного захисту імперських інтересів від потенційних загроз з боку інших великих держав. При цьому особливого значення набуває ідея підтримання статусу глобального лідера, що вимагало демонстрації сили та готовності до негайної реакції на будь-які виклики.

Прикладом є англо-бурська війна, де конфлікт значною мірою був пов'язаний із побоюваннями втрати контролю над стратегічно важливими територіями в Південній Африці.

Аналогічно, вторгнення до Тибету обґрунтовувалося необхідністю нейтралізації потенційного впливу третіх держав, зокрема Російської імперії, попри відсутність безпосередньої воєнної загрози.

Таким чином, у випадку Британської імперії також простежується тенденція до розширеного тлумачення загроз та використання превентивної логіки як інструменту підтримання імперського статусу. При цьому важливою характеристикою є поєднання мілітаристського підходу із моральною саморефлексією, коли агресивні дії одночасно сприймалися як виконання цивілізаційної або «оборонної» місії.

У сучасний період аналогічні закономірності проявилися у зовнішній політиці Сполучених Штатів Америки, зокрема під час вторгнення до Іраку у 2003 році. Офіційне обґрунтування операції базувалося на припущеннях щодо наявності зброї масового знищення, потенційних зв'язків з терористичними організаціями та можливості передачі такої зброї недержавним акторам.

Однак подальші дослідження засвідчили відсутність достатніх доказів на підтвердження цих тверджень, що ставить під сумнів обґрунтованість превентивного характеру військових дій. У цьому випадку, як і в історичних прикладах Риму та Британії, спостерігається використання гіпотетичних загроз як правового та політичного виправдання застосування сили.

Загальним для всіх трьох випадків є те, що доктрина превентивної війни функціонує як інструмент трансформації агресії у форму самооборони. Вона дозволяє гегемонним державам легітимізувати власні дії шляхом посилення на потенційні або майбутні загрози, які не мають безпосереднього характеру.

Водночас ключовою характеристикою превентивної війни є її асиметричність: вона практично завжди спрямована проти слабших держав або акторів, які не здатні ефективно протистояти агресії. Це пояснюється тим, що саме у таких випадках витрати на застосування сили є мінімальними, а політичні та військові ризики — контрольованими.

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що доктрина превентивного застосування сили не має універсального характеру як загальне правило міжнародного права. Вона радше функціонує як політико-правовий механізм, який використовується державами з домінуючим становищем для обґрунтування власних стратегічних інтересів.

Її сутність полягає у можливості переосмислення агресії як самооборони шляхом інтерпретації потенційних загроз як реальних. Відтак дана доктрина не може розглядатися як нейтральний юридичний інструмент, оскільки її застосування об'єктивно пов'язане з асиметрією міжнародної сили та політичного впливу.

Перша тенденція пов'язана з концепцією «справедливої війни» (*bellum justum*), яка сформувалася ще в античності та отримала розвиток у середньовічній християнській теології. Згідно з цим підходом, війна визнавалася правомірною лише у випадку, якщо вона велася з метою відновлення порушеного права або покарання за правопорушення. У працях таких мислителів, як Ф. Вітторія, Ф. Суарес, А. Джентілі та Г. Гроцій, було сформульовано критерії справедливої війни,

які включали наявність законної причини, справедливу мету та належну легітимність суб'єкта, що застосовує силу.

Друга тенденція, яка сформувалася значно пізніше, у ХІХ столітті, ґрунтується на ідеї державного суверенітету як абсолютної цінності. У межах цього підходу застосування сили розглядалося як невід'ємне право держави, що випливає з її суверенного статусу. Саме ця концепція стала підґрунтям для формування інституту права самозбереження, який дозволяв державі вживати будь-які заходи для забезпечення власної безпеки. Важливо підкреслити, що зазначені концепції не були взаємовиключними, а певною мірою взаємодіяли між собою. Зокрема, елементи теорії справедливої війни вплинули на формування критеріїв правомірності застосування сили, тоді як ідея самозбереження заклала основу для визнання права держави на захист власних інтересів. Суттєвим етапом у розвитку інституту самооборони стала справа Caroline 1837 року, яка заклала фундамент сучасного розуміння умов правомірності самооборони.

У межах цієї справи було сформульовано критерії необхідності та пропорційності, які й сьогодні визнаються ключовими у міжнародному праві. Зокрема, було визначено, що самооборона може бути правомірною лише у випадку наявності нагальної, невідвортної необхідності, яка не залишає вибору засобів і часу для роздумів. У ХХ столітті розвиток міжнародного права призвів до суттєвого обмеження можливостей застосування сили. Після Першої світової війни міжнародне співтовариство зробило перші спроби заборонити агресивну війну як інструмент державної політики.

Важливу роль у цьому процесі відіграли такі міжнародні акти, як Пакт Бріана–Келлога 1928 року, який проголосив відмову від війни як засобу вирішення міжнародних спорів [31]. Однак саме після Другої світової війни було створено сучасну систему міжнародної безпеки, в основі якої лежить Статут ООН [9]. У ньому вперше на універсальному рівні було закріплено принцип незастосування сили, який має характер імперативної норми (*jus cogens*). Разом з тим Статут ООН визнає право держав на самооборону як виняток із цього принципу.

Таким чином, право держави на самооборону є однією з основоположних інституцій міжнародного права, що походить з принципу природного права, і тісно пов'язане з державним суверенітетом, незалежністю та правосуб'єктністю держав. Його дух полягає в тому, як держава може вирішувати, які заходи забезпечити для безпеки, автономії та захисту своєї території або територій у разі збройного нападу. Однак сучасне міжнародне право трактує самооборону не як необмежене право, а як кваліфікований виняток із загальної заборони на застосування сили, встановленої в Статуті ООН. Дослідження показало, що доктринальні підходи до концепції права на самооборону історично еволюціонували від концепції "справедливої війни", а також принципу самозбереження держав до сучасного нормативного включення права на самооборону в статтю 51 Статуту ООН [9]. Зроблено висновок, що жоден з існуючих підходів не є всеосяжним, оскільки право на самооборону є складним і багатогранним. Його правильне розуміння вимагає природно правових основ, доктрини суверенітету та міжнародних правових засобів обмеження влади на застосування сили. Особлива увага приділяється вивченню деяких з цих критеріїв законності застосування самооборони, які були розроблені в міжнародній практиці та доктрині, зокрема необхідності, невідкладності та пропорційності — все ще актуальних умов законного застосування сили. Невиконання цих критеріїв лише ризикує перетворити оборону на агресію, що саме по собі суперечить основоположним принципам сучасного міжнародного правопорядку. Дослідження також виявило, що на міжнародному рівні право на самооборону часто використовується державами як засіб виправдання своїх дій у політичному та військовому плані. Це особливо відображено в теоріях превентивної та превентивної самооборони, які використовувалися (і використовуються для легітимізації насильства як загрози потенційного або гіпотетичного характеру з боку гегемонічної держави) кількома європейськими колонізаторськими державами. Історичний аналіз цих практик та історична практика Стародавнього Риму, Британської імперії та Сполучених Штатів Америки демонструє, що право на самооборону часто розтягується в умовах домінуючої міжнародної позиції. Тому право держави на захист є як важливим для логіки безпеки міжнародного порядку, так і значним

показником існування державності. Проте функціонування цієї інституції є максимально ефективним лише завдяки суворому дотриманню обмежень на застосування відповідно до міжнародного права, контролю за зловживанням концепцією самооборони, досягненню балансу між національною безпекою та захистом світового миру і стабільності.

1.2 Історико-правові етапи формування права на самооборону в міжнародному праві

Починаючи з Вестфальського миру 1648 року, який розпустив феодалну ієрархію, що включала монархів, у наступні століття всі міркування щодо міжнародного права все більше і більше спиралися на суверенітет і правосуб'єктність держави. Держава є суб'єктом міжнародного права, як вони кажуть, «юридичною особою». Це, очевидно, навмисно підтверджує схожість між встановленням правового статусу держави в міжнародному праві та статусом особи в національному праві. Таким чином, до кінця 19 століття було засновано інститут «основних прав держави», до яких вона заявляє і здійснює свою міжнародну правосуб'єктність (Ф. Мартенс).

Список основних прав держави включає: право на самозбереження, самооборону або право на існування і самозбереження, право на територіальність, право на незалежність, право на повагу і честь, право на міжнародне спілкування, право на примус. Ідея, що порушення цих прав іншими державами або накладення бар'єрів на їх визнання вже було причиною війни (*casus belli*), вважалася дійсною. Але для дослідження формування органу або інституту права держав на самооборону найважливішими є право на самозбереження, право на територіальність, право на незалежність і право на примус (військове використання), оскільки їм (військовим силам) в основному приписувалися ці права.

Самозбереження є предметом розділу про наступальну силу — яка регулюється міжнародним правом (оборонна сила, за словами Монтеस्क'є, контролюється внутрішнім державним правом, це збереження національної безпеки в мирний час), на відміну від самооборони людини [20]. У випадку природної самооборони,

претензія на вбивство базується на самообороні. Говориться, що «право на війну виникає з необхідності і суворой справедливості», що пояснює, чому самозбереження держав, на відміну від самооборони осіб, може передувати нападу. Але найцікавіше, що Монтеस्क'є, формулюючи право на самозбереження держав, фактично зазначає, що це походило не з їхньої формальної рівності перед міжнародним правом, а з їхньої справжньої нерівності. Як ми розуміємо, залежно від того, як часто держава піддається загрозі, обсяг права держави на розв'язання війни для самозбереження залежить від того, як часто вона піддається загрозі: «Малі суспільства частіше, ніж великі, мають право вдаватися до війни, оскільки вони частіше змушені боятися за своє існування» [20].

Ф.Ф. Мартенс сказав, що право на самозбереження та інші фундаментальні права є для кожної незалежної держави, незалежно від її політичної сили, розміру її території чи її обов'язкових відносин з іншими націями. Було визначено, що інститут фундаментальних прав держави є найважливішим механізмом держави неможливості будь-яких договірних обмежень цих прав. Договір, укладений проти здійснення суверенних держав фундаментальних прав, є недійсним і не породжує жодних юридичних зобов'язань.

Ці угоди будуть укладатися лише за обставин слабкості або повного занепаду та розпаду держави. Вони тимчасові до помилки; якщо і коли одна з них буде звільнена, країна, яка все ще існує, рано чи пізно звільниться від них, не в змозі втратити свою «юридичну особистість» в очах спільноти цивілізованих націй. Як наслідок, здійснення основних прав, таких як право на незалежність, територіальність і самозбереження, тепер є обов'язком суверенних держав. В інші часи право на самозбереження також було природним похідним від уявлення, що держава не може бути змушена знищити себе будь-яким чином. Таким чином, малі держави активно практикували фундаментальні права для захисту суверенітету, що пізніше дозволило Л. Алексідзе назвати цей інститут *jus cogens* сучасного міжнародного права [34]. Ядром права на самозбереження, крім захисту держави «необхідною обороною», був захист громадян за кордоном.

Самооборона набула цієї нової, окремої юридичної категорії в самозбереженні і могла також бути формою самозбереження в рамках цього специфічного юридичного інституту, також посилаючись на цей унікальний юридичний інститут в контексті самозбереження, оскільки це може бути використано, в сучасній юридичній науковій концепції міжнародного права в контексті самозбереження (так званий «самозахист» буде служити терміном, часто застосовуваним як синонім самозбереження) такі акти є гуманітарною інтервенцією. До самозахисної дії було додано, разом з цими формами самозбереження, такими як активні військові дії, право на армію та військову промисловість, на створення укріплень. На основі права примусу, насильницькі або «не мирні» чи «недружні» засоби вирішення міжнародних суперечок здійснювалися: реторсія, репресія, блокада, інтервенція, війна як «найвища міра». Потім їм було надано ярлик «самодопомога». Таким чином, було зроблено розрізнення між самозбереженням і самодопомогою. Вони були розташовані різними суб'єктивними правами.

Самозбереження було спрямоване на захист безпеки, тоді як самодопомога мала на меті вирішення суперечок і виконання зобов'язань. Обидва методи самозбереження і самодопомоги можуть бути з тієї ж причини - уникнути неминучої війни або, зокрема, бути залученими в обмежені військові дії - тому їх розрізнення ніколи не було чітким. Це суб'єктивне право на права в тому сенсі, що коли ви кажете, що «право на самозбереження» не є правом на самозбереження, то чому? На думку автора, держава тепер безперечно володіє цими правами, і це не викликає апетитів для суперечок, але я вважаю, що їх існування було б сповнене мотивів для війни, якби вони не були визнані в міжнародному праві протягом двох століть. Були аргументи, були битви.

У нас є багато випадків самозбереження: як у короткострокових, так і в довгострокових заходах, усі міждержавні конфлікти, кожен з яких варіюється за інтенсивністю та тривалістю, кожен з яких сприймається по-різному національними школами міжнародного права великих держав. Принаймні для Великої Британії, підручковий випадок самозбереження- це так званий «випадок данського флоту» (1807): Велика Британія потопила флот Данії, коли армія Наполеона наближалася до

данських кордонів, стурбована тим, що за секретною статтею договору Данії з Францією флот буде переданий Франції. До цього Данія відхилила запит на передачу флоту під тимчасову опіку Великої Британії. Епізод принесений Данії як національна трагедія, є юридичним прецедентом для англійця Оппенгейма [37].

На відміну від цього, коли росія відновила свої укріплення та військовий флот у 1871 році біля Чорного моря, порушуючи Паризький мирний договір 1856 року, це самозбереження для Мартенса і порушення договірних зобов'язань для англійця Мейна, незалежно від того, чи сприймає він обмеження, накладені на нього паризянами, як надмірні [27]. Так само, як норма самозбереження встановлюється нормами, що обмежують самооборону, так і право на самозбереження ніколи не було кваліфіковане для охоплення права на захист третьої держави.

Одним цікавим винятком є думки отців церкви. Вони могли відмовитися надавати комусь захист у певний час, але оголошували захист когось, хто страждає від кримінального насильства, обов'язком, подібно до героїв з біблійних історій (Мойсей вбиває охоронця, який бив його співвітчизника, Ісус зцілює рану солдата, завдану його учнями під час арешту). Інститути справедливої війни, пріоритет права на самозбереження та «дуель-війна», «битва-війна» як перехідний принцип існували до появи сучасного інституту права на самооборону в міжнародному праві. В.Є. Грабар писав у 1893 році, що тимчасово встановлюється угода між війною та міжнародним правом: війна визнає верховенство права, а останнє не заперечує законності війни, право дозволяє та захищає війну, війна виступає захисником права. Така угода нестабільна: міжнародне право та війна. Міжнародне право включає інститути справедливої війни та право на фундаментальне самозбереження, а також концепції «дуель-війни», «битва-війни», перехідні між ними, до появи сучасних міжнародно-правових інститутів права на самооборону. Справедлива війна ведеться лише на основі правопорушення; для фундаментального права на самозбереження достатньо навіть загрози безпеці держави або її громадян. Самозбереження є частиною класу державної правосуб'єктності, справедлива війна з правовим примусом та відповідальністю: вона спрямована на відновлення та підтримання законності шляхом відновлення якогось конкретного порушеного права. Форма

самозбереження, таким чином, є певною поступкою доктрині державного інтересу, яка зазвичай є більш прагматичною, ніж інститут *bellum justum*. Виникаючі конфлікти держав, які воювали через кордони один одного (також де самозбереження могло стати проблемою), мали прямий вплив на виникнення звичаєвих норм та на прямий початок інституту державного права на самооборону.

Через зміну характеру міжнародних конфліктів право на самозбереження та самозахист стали особливо важливими питаннями у 20-му та 21-му століттях. У класичному міжнародному праві основною загрозою була агресія однієї держави проти іншої. Проте сучасні міжнародні відносини відзначаються зростанням нових загроз: міжнародного тероризму, діяльності недержавних збройних груп, кібератак, гібридних воєн та інформаційної агресії. Це призвело до переоцінки сутності права на самозахист та необхідності повторного впровадження традиційних міжнародно-правових інструментів у нових умовах. Коли терористичні події 11 вересня 2001 року нарешті стали відомими, міжнародна спільнота нарешті визнала, що існує можливість захищатися не лише від держави-агресора, але й від недержавних суб'єктів, якщо існує реальна загроза міжнародному миру та безпеці. Важливе значення для міжнародно-правового засудження тероризму, серед іншого, мала Глобальна контртерористична стратегія ООН, ухвалена Генеральною Асамблеєю у 2006 році [50].

На той момент право на самозахист саме по собі вже не існувало строго як наслідок класичного міжурядового конфлікту - воно стало більш складним. Ця особливість питання права держави на самозахист стала особливо актуальною у випадку України у світлі початку збройної агресії російської федерації у 2014 році та повномасштабного вторгнення у 2022 році.

Україна здійснює державне право на індивідуальний та колективний самозахист відповідно до статті 51 Статуту ООН, щоб захистити свій суверенітет, територіальну цілісність та політичну незалежність [9]. У сучасних сценаріях міжнародне право стикається з необхідністю визначити межі допустимого використання збройної сили у відповідь на гібридні загрози, окупацію територій, масові порушення прав людини та атаки на цивільну інфраструктуру.

У цьому сенсі право на самозахист вже не є лише теоретичною конструкцією міжнародного права, але виступає як один з центральних механізмів забезпечення існування держави в умовах глобального неспокою та нестабільності. Отже, для реалізації еволюції міжнародного права, міжнародні норми самозахисту потребують делікатного балансу між гарантованою державою безпекою та запобіганням використанню сили, що може відбутися лише тоді, коли правила міжнародного права поважають принцип самозахисту.

Отже, історичний розвиток міжнародного права показує, що право держави на захист себе та самозахист поступово формувалося як елемент державного суверенітету. Коли власний суверенітет був поставлений на перше місце Вестфальською системою міжнародних відносин, держава почала виступати як незалежний суб'єкт у міжнародному праві, здійснюючи свої невід'ємні права з безліччю суперечливих прав на незалежність, територіальну цілісність, самозбереження та застосування сили. Ці права слугували основами самозахисту, що формував доктрину самозахисту та будівельний блок сьогодні. У працях класиків міжнародного права, зокрема Ф.Ф. Мартенса, право на самозбереження визнавалося природним і невід'ємним правом кожної суверенної держави, незалежно від її політичної чи військової могутності. Водночас розвиток міжнародної правової думки показав, що самозбереження держави було нерозривно пов'язане не лише із захистом від фактичного нападу, але й з реагуванням на потенційні загрози її існуванню. У результаті в доктрині XIX століття поступово розвивалося розуміння застосовності превентивного або попереджувального застосування сили як частини захисту державної безпеки. Ключовим моментом розвитку щодо інституту права на самозахист було розмежування понять "самозбереження" та "самодопомога". Якщо самозбереження переслідувало безпеку та існування держави, то самодопомога діяла як примус до виконання міжнародних зобов'язань або врегулювання спорів. На практиці, однак, ці два поняття часто кодифікувалися: застосування сили часто виправдовувалося як легітимне для захисту держави або як примусове проти іншої держави одночасно. Історичні випадки, такі як "випадок з данським флотом" (1807) або відновлення росією військових сил у Чорному морі після Паризького миру 1856

року, ілюструють саме те, що має відношення до тлумачення права на самозбереження держав у глобальному праві. Ці самі дії можуть розглядатися як служіння легітимному інтересу захисту держави або порушення міжнародного права та права на застосування сили. Питання встановлення меж допустимого застосування сили залишається однією з найскладніших проблем у міжнародному праві до появи сучасної системи колективної безпеки, що підтверджує це. Крім того, розвиток ідеї самозахисту в історичному контексті безпосередньо привів до сучасного інституту самозахисту, закріпленого в Статуті Організації Об'єднаних Націй, наданого державі. Доктринальні рамки, що керують державною безпекою, національним суверенітетом і територіальною цілісністю, прикріпили викладення статті 51 Статуту ООН, яка стверджує фундаментальне право держави як на індивідуальний, так і на колективний самозахист у разі збройного нападу [9]. Однак сучасне міжнародне право суттєво обмежило можливість довільного застосування сили, на відміну від класичної доктрини самозбереження XIX століття. За попередніми системами можливість загрози державним інтересам була достатньою для виправдання війни, після Другої світової війни міжнародна спільнота перейшла до доктрини заборони агресивної війни і натомість наголосила на мирному вирішенні спорів. Роблячи це, право на самозахист стало винятком із загальної заборони на застосування сили, а не універсальним правом держави на ведення війни.

1.3. Нормативно-правові основи права держави на самооборону в міжнародному праві

Розпочати здійснення аналізу міжнародно-правового регулювання права держави на самооборону найбільш доречним видається із оцінки загальних аспектів цього питання та джерел його правового регулювання.

Отже, історичний розвиток міжнародного права показує, що право держави на захист себе та самозахист поступово формувалося як елемент державного суверенітету. Коли власний суверенітет був поставлений на перше місце Вестфальською системою міжнародних відносин, держава почала виступати як незалежний суб'єкт у міжнародному праві, здійснюючи свої невід'ємні права з

безліччю суперечливих прав на незалежність, територіальну цілісність, самозбереження та застосування сили. Ці права слугували основами самозахисту, що сформулював доктрину самозахисту та будівельний блок сьогодні. У працях класиків міжнародного права, зокрема Ф.Ф. Мартенса, право на самозбереження визнавалося природним і невід'ємним правом кожної суверенної держави, незалежно від її політичної чи військової могутності. Водночас розвиток міжнародної правової думки показав, що самозбереження держави було нерозривно пов'язане не лише із захистом від фактичного нападу, але й з реагуванням на потенційні загрози її існуванню. У результаті в доктрині ХІХ століття поступово розвивалося розуміння застосовності превентивного або попереджувального застосування сили як частини захисту державної безпеки. Ключовим моментом розвитку щодо інституту права на самозахист було розмежування понять "самозбереження" та "самодопомога". Якщо самозбереження переслідувало безпеку та існування держави, то самодопомога діяла як примус до виконання міжнародних зобов'язань або врегулювання спорів. На практиці, однак, ці два поняття часто кодифікувалися: застосування сили часто виправдовувалося як легітимне для захисту держави або як примусове проти іншої держави одночасно. Історичні випадки, такі як "випадок з данським флотом" (1807) або відновлення росією військових сил у Чорному морі після Паризького миру 1856 року, ілюструють саме те, що має відношення до тлумачення права на самозбереження держав у глобальному праві. Ці самі дії можуть розглядатися як служіння легітимному інтересу захисту держави або порушення міжнародного права та права на застосування сили. Питання встановлення меж допустимого застосування сили залишалося однією з найскладніших проблем у міжнародному праві до появи сучасної системи колективної безпеки, що підтверджує це. Крім того, розвиток ідеї самозахисту в історичному контексті безпосередньо привів до сучасного інституту самозахисту, закріпленого в Статуті Організації Об'єднаних Націй, наданого державі. Доктринальні рамки, що керують державною безпекою, національним суверенітетом і територіальною цілісністю, підкріпили викладення статті 51 Статуту ООН, яка стверджує фундаментальне право держави як на індивідуальний, так і на колективний самозахист у разі збройного нападу [9]. Однак сучасне міжнародне право суттєво

обмежило можливість довільного застосування сили, на відміну від класичної доктрини самозбереження XIX століття. За попередніми системами можливість загрози державним інтересам була достатньою для виправдання війни, після Другої світової війни міжнародна спільнота перейшла до доктрини заборони агресивної війни і натомість наголосила на мирному вирішенні спорів. Роблячи це, право на самозахист стало винятком із загальної заборони на застосування сили, а не універсальним правом держави на ведення війни.

Крім статті 51, важливе значення для нормативного регулювання права на самооборону мають положення глав VI та VII Статуту ООН. Так, статті 33–38 визначають механізми мирного врегулювання міжнародних спорів. Зокрема, держави зобов'язані вирішувати конфлікти шляхом переговорів, посередництва, арбітражу, судового врегулювання або іншими мирними способами [9].

Натомість статті 39–50 регулюють повноваження Ради Безпеки ООН щодо підтримання міжнародного миру та безпеки. Відповідно до статті 39 саме Рада Безпеки визначає факт існування загрози миру, порушення миру або акту агресії [9].

Статті 41 та 42 передбачають можливість застосування примусових заходів — від економічних санкцій до військових операцій [9]. Таким чином, система колективної безпеки ООН має пріоритет перед одностороннім застосуванням сили державами.

Особливу роль у механізмі колективної безпеки відіграють також статті 43–49 Статуту ООН, які передбачають співпрацю держав-членів із Радою Безпеки у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки [9]. Незважаючи на те, що передбачена Статутом система постійних військових контингентів ООН так і не була повністю реалізована, зазначені норми стали правовою основою для сучасних міжнародних миротворчих операцій.

Отже, нормативно-правові основи права держави на самооборону складаються із комплексної системи міжнародних договорів, звичаєвих норм, рішень міжнародних судових органів та резолюцій Ради Безпеки ООН. Центральне місце у цій системі займає Статут ООН, який одночасно закріплює принцип заборони застосування сили та визнає право держав на індивідуальну і колективну самооборону [9].

Важливе значення для тлумачення принципу незастосування сили та права на самооборону також має Декларація про принципи міжнародного права 1970 року, яка конкретизувала зміст основоположних принципів міжнародного права та закріпила обов'язок держав утримуватися від актів агресії [41]. Ще одним ключовим документом для формування сучасної системи міжнародної безпеки також є Манільська декларація про мирне вирішення міжнародних спорів 1982 року [35].

Практика Міжнародного Суду ООН, зокрема у справі Нікарагуа проти США, суттєво конкретизувала умови правомірності реалізації цього права та закріпила принципи необхідності, пропорційності й наявності факту збройного нападу [36]. Водночас діяльність Ради Безпеки ООН та розвиток міжнародної антитерористичної практики продемонстрували еволюцію підходів до розуміння самооборони у сучасному міжнародному праві.

Тобто право держави на самооборону є не лише невід'ємним елементом державного суверенітету, але й складним міжнародно-правовим механізмом, реалізація якого повинна здійснюватися виключно у межах норм міжнародного права, принципів Статуту ООН та загальної мети підтримання міжнародного миру й безпеки [9].

Таким чином, у межах першого розділу було досліджено теоретико-правові засади права держави на самооборону в міжнародному праві, зокрема розкрито його поняття, сутність, історичні етапи формування та нормативно-правові основи. Встановлено, що право на самооборону є невід'ємним правом держави, яке сформувалося під впливом як міжнародного звичаєвого права, так і договірної регулювання, насамперед положень Статуту ООН. Особливу увагу приділено еволюції підходів до розуміння самооборони у міжнародному праві та співвідношенню цього права із принципом незастосування сили.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному аналізі становлення та розвитку міжнародно-правового інституту самооборони з урахуванням сучасної міжнародної практики та трансформації підходів до застосування сили у міжнародних відносинах.

Практична цінність полягає у можливості використання сформульованих положень для подальшого наукового аналізу проблем міжнародної безпеки, а також у навчальному процесі під час вивчення міжнародного публічного права та права міжнародної безпеки.

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ДЕРЖАВИ НА САМООБОРОНУ

2.1. Особливості міжнародно-правового регулювання права держави на самооборону

Право держави на самооборону належить до числа найбільш складних та водночас фундаментальних інститутів сучасного міжнародного права. Його міжнародно-правове регулювання формується на перетині декількох ключових елементів міжнародного правопорядку: принципу суверенної рівності держав, заборони застосування сили, обов'язку підтримання міжнародного миру та безпеки, а також невід'ємного права держави на захист власної територіальної цілісності й політичної незалежності. Особливість правового регулювання права на самооборону полягає насамперед у тому, що цей інститут одночасно виступає як винятком із загальної заборони застосування сили, так і самостійним невід'ємним правом держави, що має природно-правове та звичаєве походження.

Центральне місце у міжнародно-правовому регулюванні права держави на самооборону займає Статут ООН. Саме після його прийняття у 1945 році міжнародне співтовариство вперше закріпило універсальну заборону застосування сили у міжнародних відносинах. Відповідно до статті 2 (4) Статуту ООН, усі держави зобов'язані утримуватися від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави. Водночас Статут не заперечує існування права на самооборону, а навпаки — прямо визнає його у статті 51 як невід'ємне право держави у випадку збройного нападу [9].

Особливістю міжнародно-правового регулювання права на самооборону є те, що воно має комплексний характер та ґрунтується не лише на договірних нормах, але й на міжнародному звичаєвому праві. Формулювання статті 51 Статуту ООН містить вказівку на те, що право на самооборону є «невід'ємним», що свідчить про його існування ще до прийняття самого Статуту. Таким чином, цей міжнародний договір не створив відповідне право, а лише кодифікував його та встановив певні межі реалізації. Саме тому сучасне регулювання права на самооборону неможливо

аналізувати виключно через положення Статуту ООН без урахування міжнародного звичаєвого права та практики держав [9].

Так, важливу роль у формуванні сучасного міжнародно-правового розуміння самооборони відіграє так звана «справа Caroline» 1837 року між Великою Британією та США. Саме в її межах було сформульовано класичні критерії правомірності самооборони, відповідно до яких необхідність самооборони має бути миттєвою, безсумнівною та такою, що не залишає вибору засобів і часу для роздумів. До того ж дії держави повинні бути пропорційними загрози. Незважаючи на те, що справа виникла задовго до створення ООН, відповідні критерії і сьогодні залишаються основою міжнародно-правового регулювання самооборони та активно застосовуються міжнародними судовими органами.

Однією з ключових особливостей міжнародно-правового регулювання права держави на самооборону є його тісний взаємозв'язок з діяльністю Ради Безпеки ООН. Так, відповідно до статті 51 Статуту ООН держава має право здійснювати самооборону лише «до того часу, поки Рада Безпеки не здійснить заходів, необхідних для підтримання міжнародного миру та безпеки» [9]. Це означає, що право на самооборону не має абсолютного характеру та функціонує переважно у межах системи колективної безпеки ООН. Формально саме Рада Безпеки несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки, а самооборона розглядається як тимчасовий механізм реагування держави на акт агресії.

Проте на практиці реалізація цієї моделі стикається із суттєвими проблемами. Насамперед це пов'язано з політичним характером діяльності Ради Безпеки ООН та правом вето постійних членів. У випадках, коли держава-агресор є постійним членом Ради Безпеки або користується підтримкою одного з них, механізм колективної безпеки фактично блокується. Саме така ситуація спостерігається у контексті збройної агресії російської федерації проти України, коли Рада Безпеки ООН виявилася неспроможною ухвалити ефективні рішення через використання Росією права вето. За таких умов право держави на індивідуальну та колективну самооборону набуває особливого значення як механізм забезпечення власного виживання та захисту суверенітету.

Ще однією особливістю міжнародно-правового регулювання права на самооборону є існування двох форм його реалізації: індивідуальної та колективної самооборони. Перша передбачає самостійне застосування державою сили для захисту від збройного нападу. Колективна самооборона, своєю чергою, полягає у можливості надання допомоги державі-жертві іншими державами. Важливо, що реалізація колективної самооборони можлива лише за наявності чіткого волевиявлення держави, яка зазнала нападу. Цей підхід був підтверджений практикою Міжнародного Суду ООН, зокрема у справі «Нікарагуа проти США», де Суд зазначив, що право на колективну самооборону виникає лише після офіційного звернення держави-жертви по допомогу [36].

Міжнародно-правове регулювання колективної самооборони також реалізується через систему регіональних безпекових союзів. Так, звичайно, найбільш відомим прикладом є Організація Північноатлантичного договору. Стаття 5 Північноатлантичного договору цієї організації передбачає, що збройний напад на одного члена Альянсу розглядається як напад на всіх його учасників [7]. Право на колективну самооборону також закріплюється у Міжамериканському договорі про взаємну допомогу 1947 року [29]. Водночас навіть у межах колективної самооборони держави зобов'язані дотримуватися вимог міжнародного права, зокрема принципів необхідності та пропорційності.

Специфічною рисою міжнародно-правового регулювання права на самооборону є також відсутність у міжнародному праві єдиного та вичерпного визначення поняття «збройний напад». Так, Статут ООН не розкриває зміст цього поняття, що спричиняє численні доктринальні дискусії та неоднозначну міжнародну практику у контексті цього питання. Важливу роль у тлумаченні цього питання відіграв Міжнародний Суд ООН. У вже загадній справі «Нікарагуа проти США» Суд зазначив, що не кожне застосування сили становить збройний напад. На думку Суду, право на самооборону виникає лише у випадку найбільш тяжких форм застосування сили [36]. Таким чином, міжнародно-правове регулювання права на самооборону передбачає певний поріг інтенсивності насильства, після виходу за який однією державою інша отримує право на застосування сили у відповідь.

Особливо дискусійним у сучасному міжнародному праві є питання превентивної та упереджувальної самооборони, що детальніше розглядатиметься в наступних підрозділах цієї роботи. Втім наразі пропонується зупинитися на відзначенні загального положення з приводу того, що класичне тлумачення статті 51 Статуту ООН передбачає, що право на самооборону виникає лише після фактичного збройного нападу [9]. Водночас сучасні загрози міжнародній безпеці, зокрема тероризм, застосування зброї масового знищення та гібридні форми агресії, сприяють формуванню концепцій розширеного тлумачення самооборони.

У межах концепції превентивної самооборони держава може застосувати силу для попередження неминучого нападу ще до фактичного початку агресії. Прихильники цього підходу посиляються саме на критерії справи *Caroline* та необхідність адаптації міжнародного права до сучасних загроз. Натомість противники цієї концепції наголошують, що таке тлумачення створює небезпечні передумови для зловживання правом на самооборону та фактичного виправдання агресії. Особливо гостро відповідна проблема постала після військової операції США в Іраку у 2003 році, яка значною мірою обґрунтовувалася саме концепцією превентивної самооборони.

Суттєвою особливістю сучасного міжнародно-правового регулювання права держави на самооборону є також проблема застосування сили проти недержавних акторів. Традиційно міжнародне право розглядало самооборону виключно у контексті міждержавних відносин, проте після терористичних атак 11 вересня 2001 року у США міжнародне співтовариство дедалі частіше визнає можливість реалізації права на самооборону проти терористичних організацій та інших недержавних суб'єктів. Так, зокрема, в резолюціях Ради Безпеки ООН №1368 та №1373 було фактично підтверджено право США на самооборону у відповідь на терористичні атаки [39; 40]. Це стало важливим етапом трансформації міжнародно-правового регулювання самооборони, оскільки вперше право на самооборону було реалізовано у відповідь на дії недержавного актора. Водночас питання критеріїв такої самооборони, меж відповідальності держави, на території якої діють терористичні

організації, а також співвідношення самооборони та державного суверенітету залишаються дискусійними.

Окремої уваги заслуговує питання міжнародно-правового регулювання самооборони у кіберпросторі, оскільки наразі не існує універсального міжнародного договору, який би комплексно регулював питання кібервійни та самооборони у кіберпросторі. Водночас у міжнародній доктрині дедалі більше поширюється підхід, відповідно до якого масштабна кібератака, наслідки якої співмірні зі звичайним збройним нападом, може бути підставою для реалізації права на самооборону відповідно до статті 51 Статуту ООН [9]. У цьому контексті важливе значення має так званий «Талліннський посібник», підготовлений групою міжнародних експертів під егідою Центру передового досвіду НАТО з питань кібероборони [46]. Хоча цей документ і не має обов'язкової юридичної сили, він містить важливі доктринальні підходи до тлумачення міжнародного права у сфері кібероперацій та самооборони.

Таким чином, особливості міжнародно-правового регулювання права держави на самооборону обумовлені складною природою цього інституту, який поєднує елементи договірної та звичаєвого права, функціонує у межах системи колективної безпеки ООН та постійно трансформується під впливом сучасних викликів міжнародній безпеці. Відсутність єдиного підходу до окремих аспектів самооборони, зокрема щодо превентивної самооборони, дій проти недержавних акторів чи кібератак, свідчить про динамічний характер цього інституту та необхідність подальшого розвитку міжнародно-правових механізмів його регулювання.

2.2. Критерії правомірності реалізації права на самооборону: необхідність і пропорційність у міжнародному праві

Після здійснення загального аналізу міжнародно-правового регулювання забезпечення права держави на самозахист пропонується перейти до дослідження окремих галузевих аспектів цього поняття. Передусім, варто зауважити, що, наспираючись на інформацію з попередніх підрозділів, можна прийти до висновку, що право на самооборону – це специфічне явище, межа легітимності якого є дуже тонкою та визначається індивідуально – від випадку до випадку. Втім все ж доречно

підкреслити, що в міжнародному праві існують певні загальні критерії правомірності такого права держави. Краще розуміння цих категорій та їх розрізнення, у свою чергу, допоможе отримати більш комплексне уявлення про саме досліджуване поняття та його дефінітивні характеристики.

Серед таких фундаментальних критеріїв ключове значення мають необхідність, пропорційність та негайність. Саме ці умови визначають межі допустимого застосування сили державою та слугують запобіжником від перетворення самозахисту на неправомірне застосування сили або акт агресії. У зв'язку з цим в рамках цього підрозділу доцільним є більш детальний аналіз кожного із зазначених критеріїв, їх змісту, особливостей практичного застосування та проблем, які виникають при їх тлумаченні в сучасному міжнародному праві.

Міжнародний суд ООН неодноразово наголошував на тому, що критерії необхідності та пропорційності є невід'ємними складовими права на самозахист та мають характер норм міжнародного звичаєвого права. Так, у своєму консультативному висновку «Правомірність погрози або застосування ядерної зброї» Суд зазначив, що «підпорядкування реалізації права на самозахист умовам необхідності та пропорційності є нормою міжнародного звичаєвого права» [33]. Подібна правова позиція була висловлена й у рішенні у справі «Нафтові платформи (Ісламська Республіка Іран проти Сполучених Штатів Америки)», де Міжнародний суд ООН підкреслив, що, хоча Статут ООН прямо не визначає вимоги щодо пропорційності чи необхідності самозахисту, відповідні критерії є усталеними принципами міжнародного звичаєвого права [19]. Надалі цей підхід отримав підтвердження і в інших рішеннях Суду, зокрема у справі «Збройна діяльність на території Конго (Демократична Республіка Конго проти Уганди)», де аналізувалася правомірність посилення Уганди на право на самозахист та оцінювалася відповідність її дій вимогам необхідності і пропорційності [18]. До того ж показовою у контексті дослідження є справа «Corfu Channel», у якій Міжнародний Суд ООН наголосив на неприпустимості порушення державного суверенітету під приводом здійснення заходів безпеки [23].

Починаючи аналіз критерію необхідності, варто звернути увагу на вже згадану справу між Ісламською Республікою Іран та Сполученими Штатами Америки щодо нафтових платформ. У межах цієї справи Іран звернувся до Міжнародного суду ООН із позовом щодо порушення Сполученими Штатами їх міжнародно-правових зобов'язань у зв'язку зі знищенням трьох нафтових платформ, що належали державній іранській компанії. У рішенні від 2003 року Суд, аналізуючи обставини застосування сили, дійшов висновку, що «не переконаний у тому, що напади на платформи були необхідними для реагування на відповідні інциденти» [19]. До того ж Суд звернув увагу на відсутність доказів того, що США до початку військових дій намагались врегулювати ситуацію дипломатичним шляхом або висували Ірану претензії щодо використання платформ у військових цілях.

Аналізуючи дане рішення, дослідник британської школи Ентоні Ауст підкреслював, що Міжнародний суд ООН фактично встановив доволі суворий підхід до оцінки критерію необхідності. Науковець зазначав, що чим більш нагальною є загроза, тим більш виправданим може бути застосування сили у відповідь. Водночас така реакція повинна бути обмежена досягненням безпосередньої оборонної мети [15]. Разом із тим представник ізраїльської школи Йорам Дінштайн слушно зауважує, що у випадку масштабного вторгнення питання необхідності часто втрачає дискусійний характер, оскільки сама агресія створює очевидну потребу у застосуванні сили для захисту держави [25].

Подібної позиції дотримується й дослідниця української школи Ксенія Смирнова, яка зазначає, що держава має право вдатися до військових дій за наявності безпосередньої загрози нападу, коли інші засоби є неефективними, а відповідні дії є співмірними загрози [8]. Таким чином, необхідність у міжнародному праві проявляється не лише у факті існування збройного нападу, але й у відсутності ефективної альтернативи застосуванню сили.

У цьому контексті особливого значення набуває питання оцінки відповідності дій держави критерію необхідності. Вже згаданий дослідник Йорам Дінштайн наголошував, що така оцінка повинна здійснюватися з точки зору обставин, відомих на момент прийняття рішення, а не ретроспективно. На його думку, аналіз

альтернативних варіантів реагування повинен проводитись виходячи із реальної тактичної ситуації, а не абстрактних стратегічних міркувань [25]. Якщо між нападом і відповіддю існує достатній проміжок часу для дипломатичних консультацій та деескалації конфлікту, то негайна військова відповідь уже може не відповідати критерію необхідності.

Схожої думки дотримується і Малкольм Шоу, який вказує, що для виправдання застосування сили держава повинна продемонструвати обґрунтованість висновку про те, що збройний напад є неминучим або вже здійснюється, а запропонована відповідь є необхідною саме в конкретних умовах збройного конфлікту [45]. При цьому Дінштайн окремо підкреслює, що перед початком повномасштабних бойових дій держава, яка стала жертвою ізольованого нападу, повинна переконатися у неможливості ефективного мирного врегулювання конфлікту [25]. Такий підхід узгоджується із принципом мирного вирішення міжнародних спорів, закріпленим у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі [2].

Отже, необхідність як критерій самозахисту поєднує у собі декілька взаємопов'язаних елементів: існування реальної загрози або нападу, відсутність ефективної альтернативи застосуванню сили, а також спрямованість дій виключно на припинення чи відвернення агресії. Тобто сам факт існування альтернативи ще не означає автоматичної відсутності необхідності, оскільки така альтернатива повинна бути реально здатною усунути загрозу та забезпечити захист держави.

Важливе місце критерій необхідності посідає і у Принципах міжнародного права, сформованих Королівським інститутом міжнародних відносин «Chatham House», щодо застосування сили державами у порядку самозахисту. У цих принципах зазначено, що сила може застосовуватися лише тоді, коли це є необхідним для припинення або запобігання нападу, а також за відсутності практичної та ефективної альтернативи. Особливої уваги заслуговує той факт, що у зазначених Принципах необхідність розглядається не лише як умова початку самозахисту, але й як критерій його припинення. Застосування сили повинно бути обмежене лише тим, що є необхідним для ліквідації загрози або припинення нападу [47].

У свою чергу, ще один представник ізраїльської правової школи Девід Кретцмер звертає увагу на такий важливий аспект необхідності, як ціль застосування сили. Він зазначає, що критерій необхідності використовується також для оцінки того, чи була сила застосована саме з метою досягнення законних цілей самозахисту [32]. Іншими словами, навіть якщо першочергово дії держави були виправдані необхідністю захисту, подальше продовження бойових дій може втратити правомірний характер, якщо вони перестають бути спрямованими на припинення загрози та фактично перетворюються на агресію або помсту.

Наступним важливим критерієм є негайність. Як зазначається у Принципах Chatham House, цей критерій тісно пов'язаний із необхідністю [47]. Йорам Дінштайн характеризує негайність як невід'ємну рису оборонної реакції, яка повинна бути пов'язана в часі із самим збройним нападом [25]. Водночас на практиці виникає складне питання щодо того, наскільки швидкою повинна бути така реакція. З одного боку, негайність можна розуміти як безпосередню відповідь на атаку. З іншого — держава-жертва може обирати найбільш сприятливий момент для реалізації права на самозахист, виходячи із військової та політичної доцільності.

Для кращого розуміння цього питання доцільно звернутися до Принципів, розроблених дослідником британської школи Деніелом Бетлехемом щодо права держави на самозахист від неминучого або фактичного збройного нападу недержавних суб'єктів. Так, у восьмому принципі автор пропонує оцінювати негайність із врахуванням характеру загрози, імовірності нападу, системності агресивних дій, масштабу можливих наслідків та наявності інших можливостей для ефективного реагування із меншими втратами [16]. Таким чином, можна дійти до висновку, що негайність не слід ототожнювати виключно із миттєвістю реакції. Вона передбачає насамперед наявність тісного причинно-часового зв'язку між загрозою та відповіддю держави.

На нашу думку, найбільш складним питанням у практичному застосуванні критеріїв необхідності та негайності є їх оцінка у ситуаціях тривалої окупації території. У правовому контексті пропонується звернутися до положень статті 42 Додатку до Четвертої Гаазької конвенції 1907 року, відповідно до якої територія

вважається окупованою тоді, коли вона фактично перебуває під владою ворожої армії [22]. Окупація при цьому є формою міжнародного збройного конфлікту, відповідно до статті 2 Женевської конвенції 1949 року та визнається актом агресії згідно зі статтею 3 (а) Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» [4, 24].

Особливого значення набуває питання визначення моменту початку та завершення окупації, оскільки саме це впливає на оцінку того, чи зберігається право держави на самозахист. Саме з цією метою Міжнародний Комітет Червоного Хреста розробив тест «ефективного контролю», відповідно до якого окупація існує за наявності трьох елементів: фізичної присутності іноземних військ, втрати місцевою владою можливості здійснювати свої повноваження та здатності іноземних сил здійснювати владу над відповідною територією [30].

Водночас на практиці можуть виникати ситуації так званого функціонального підходу до окупації, коли іноземні сили формально залишають територію, однак зберігають контроль над окремими ключовими функціями управління [30]. У таких випадках встановлення меж окупації та оцінка критеріїв необхідності й негайності стають особливо складними через труднощі у визначенні реального обсягу контролю держави-агресора.

У цьому контексті показовою є дискусія щодо права держави на самозахист у разі тривалої окупації території, яка особливо загострилася після подій у Нагірному Карабаху та яку пропонується розглянути також крізь призму права. Так, частина науковців, зокрема представники європейської школи Том Руйс та Феліпе Сільвестре, вважають, що право на самозахист не може існувати необмежений час, оскільки це суперечило б принципу мирного врегулювання спорів та підтримання стабільності [44]. Натомість представники нігерійської (Дапо Аканде) та британської (Антоніос Цанакопулос) шкіл справедливо заперечують таку позицію, наголошуючи, що окупація, яка виникла внаслідок збройного нападу, є триваючим актом агресії, а тому право на самозахист не припиняється лише через плин часу [11]. На думку автора, остання позиція є більш переконливою. Окупація не створює законних суверенних прав держави-агресора на відповідну територію та не припиняє міжнародно-протиправний характер її дій. Відсутність активних бойових дій чи тривалий

проміжок часу не легалізують агресію та не позбавляють державу-жертву права на захист своєї територіальної цілісності. Протилежний підхід фактично створював би небезпечний прецедент, за якого тривала окупація могла б призводити до поступової легітимізації незаконного захоплення території. Це до того ж суперечило б принципу непорушності кордонів, визначеному в статті 2(4) Статуту ООН [9].

Окремої уваги заслуговує критерій пропорційності, який є одним із найбільш дискусійних та складних для практичного застосування. Малкольм Шоу слушно зазначає, що часто надзвичайно важко визначити, яка саме відповідь держави може вважатися пропорційною [45]. Подібної думки дотримується і Девід Кретцмер, який звертає увагу на різне ставлення держав міжнародного співтовариства до однакових за характером дій держав-жертв залежно від політичного контексту та ставлення до самих таких держав [32].

Йорам Дінштайн визначає пропорційність як відповідність між масштабом та наслідками застосованої сили і контрзаходів. При цьому оцінці підлягає не лише кількість або інтенсивність застосованої сили, але й види використаних засобів та характер обраних методів ведення бойових дій [25]. Як зазначає Малкольм Шоу, аналіз пропорційності неможливий без врахування принципів міжнародного гуманітарного права та оцінки застосованої зброї [45].

Водночас у міжнародно-правовій доктрині існують різні підходи до розуміння пропорційності. Частина науковців виходить із необхідності співвідношення між завданою шкодою та відповіддю держави-жертви. Інші ж вважають, що оцінка повинна здійснюватися з урахуванням кінцевої мети самозахисту — припинення агресії та запобігання подальшим нападам. Саме таку позицію висловлював спеціальний доповідач ООН, представник європейської школи Роберто Аго, який наголошував, що головним є результат оборонних дій, а не буквальна співмірність між початковим нападом і відповіддю [26].

На думку автора, обидва підходи мають раціональне підґрунтя. Перший дозволяє більш чітко оцінити окремі дії держави у конкретний момент часу. Другий — враховує загальний контекст конфлікту та потенційні наслідки бездіяльності. Саме тому доцільним видається їх комплексне застосування: оцінка окремих оборонних дій

повинна здійснюватися виходячи з характеру конкретної атаки, тоді як загальна пропорційність самозахисту має аналізуватись у контексті всього конфлікту та наслідків, яких вдалося уникнути завдяки оборонним заходам.

Отже, право держави на самозахист у міжнародному праві нерозривно пов'язане із дотриманням критеріїв необхідності, негайності та пропорційності. При цьому необхідність вимагає існування реальної загрози та відсутності ефективної альтернативи застосуванню сили. Негайність передбачає наявність тісного зв'язку між нападом та відповіддю держави, водночас допускаючи певну гнучкість залежно від характеру загрози. Пропорційність же визначає допустимі межі оборонних дій та вимагає співмірності між застосованими заходами і метою припинення агресії. Саме комплексне дотримання цих критеріїв дозволяє відмежувати законний самозахист від неправомірного застосування сили та забезпечити баланс між правом держави на захист і загальним принципом заборони агресії у сучасному міжнародному праві.

2.3. Міжнародно-правові механізми контролю та оцінювання дій держав у контексті самооборони

Як вже було встановлено, право держави на самооборону є одним із фундаментальних інститутів сучасного міжнародного права, який тісно пов'язаний із загальною системою забезпечення міжнародного миру та безпеки. Водночас реалізація цього права не відбувається ізольовано, оскільки вона підпорядковується як нормам міжнародного права, так і механізмам контролю та оцінювання дій держав у конкретних випадках з боку міжнародних організацій. Саме міжнародні організації виступають важливими інституційними суб'єктами, що забезпечують координацію дій держав, здійснюють правову оцінку застосування сили та сприяють запобіганню зловживанням правом на самооборону.

Центральне місце у цій системі займає Організація Об'єднаних Націй, яка є універсальним механізмом колективної безпеки. Відповідно до Статуту ООН, держави зобов'язані утримуватися від загрози силою або її застосування у міжнародних відносинах, що є одним із базових принципів сучасного міжнародного правопорядку. Виняток становить право на самооборону, закріплене у статті 51

Статуту, яке може бути реалізоване у випадку збройного нападу до того моменту, поки Рада Безпеки не зможе вжити необхідних заходів для підтримання миру [9].

Відповідно, ключову роль у контролі за реалізацією права на самооборону відіграє Рада Безпеки ООН, яка має виключні повноваження щодо визначення наявності загрози миру або акту агресії. Одним із важливих елементів механізму є обов'язок держав негайно повідомляти Раду Безпеки про вжиті заходи самооборони. Це забезпечує міжнародну прозорість та дозволяє здійснювати політико-правовий контроль за діями держав.

Рада Безпеки, у свою чергу, може оцінювати, чи відповідають дії держави принципам необхідності та пропорційності, які є ключовими критеріями правомірності самооборони. У випадку встановлення порушень Рада Безпеки має право вживати заходів, включно з санкціями і навіть санкціонуванням колективних дій.

Разом із тим, ефективність діяльності Ради Безпеки часто обмежується політичними чинниками. Так, наявність права вето у постійних членів, зокрема й російської федерації, призводить до ситуацій, коли рішення блокуються з політичних міркувань, навіть за наявності очевидних фактів агресії. Це свідчить про певну кризу системи колективної безпеки та актуалізує питання її реформування.

Та контроль за дотримання права держав на самооборону здійснюється не лише на універсальному рівні. Значну роль також відіграють регіональні міжнародні організації, які функціонують відповідно до глави VIII Статуту ООН [9]. Вони можуть здійснювати заходи колективної самооборони та сприяти підтриманню регіональної безпеки. До таких організацій належать, зокрема, НАТО, Європейський Союз та Організація з безпеки і співробітництва в Європі [5].

Регіональні механізми мають низку переваг, серед яких оперативність реагування, глибше розуміння специфіки регіональних конфліктів, а також більший рівень координації між державами-членами. Так, наприклад, у рамках НАТО діє принцип колективної оборони, закріплений у статті 5 Вашингтонського договору, згідно з яким напад на одну державу-члена розглядається як напад на всіх [7].

Водночас діяльність регіональних організацій також викликає дискусії, особливо у випадках застосування сили без чіткого мандата Ради Безпеки ООН. Це актуалізує питання про співвідношення універсальних і регіональних механізмів безпеки та межі їх повноважень. Аналогічні питання часто стають предметом досліджень. Так, у міжнародно-правовій доктрині значна увага приділяється аналізу співвідношення регіональних механізмів безпеки та універсальної системи ООН, зокрема це спостерігається у працях Бруно Сімми [17].

Сучасна практика застосування права на самооборону свідчить про його еволюцію під впливом нових викликів. Так, однією з найбільш дискусійних проблем стає питання превентивної та превентивно-упереджувальної самооборони. У цьому контексті деякі держави обґрунтовують застосування сили необхідністю запобігання потенційній загрозі, навіть якщо збройний напад ще не відбувся. Такий підхід викликає серйозні сумніви з точки зору відповідності міжнародному праву, оскільки може призводити до зловживань.

Окрему проблему становить боротьба з недержавними акторами, зокрема терористичними організаціями. У сучасних умовах вони часто здійснюють атаки з території держав, які не контролюють їх діяльність. У таких випадках виникає питання щодо допустимості застосування сили на території іншої держави без її згоди. Хоча практика свідчить про поступове визнання такої можливості, чіткої універсальної норми міжнародного права з цього приводу не існує.

Ще одним новим актуальним в наш час виміром є кіберпростір, оскільки кібератаки можуть завдавати значної шкоди інфраструктурі держави. Однак їх кваліфікація як збройного нападу залишається відкритою. Відповідно, питання застосування права на самооборону у кіберпросторі потребує подальшого нормативного врегулювання.

Важливим аспектом реалізації права на самооборону є дотримання норм міжнародного гуманітарного права, які регулюють ведення воєнних дій. Згідно з цими нормами, право сторін у збройних конфліктах обирати засоби та методи ведення війни не є необмеженим. Існує загальний принцип, який забороняє застосування засобів і методів, що можуть спричинити надмірні ушкодження або зайві страждання.

Так, зокрема, міжнародне гуманітарне право розрізняє засоби ведення війни та методи їх використання. До заборонених засобів належать, зокрема, отруйна зброя, біологічна зброя, заборонені види боєприпасів, а також засоби впливу на довкілля з масштабними наслідками. Забороняються також методи ведення війни, що порушують принципи гуманності, зокрема віроломство, вбивство осіб, які здалися в полон, або неправомірне використання міжнародних емблем, у тому числі символіки Міжнародного комітету Червоного Хреста.

Особливу увагу міжнародне право приділяє захисту цивільного населення. Так, забороняється здійснювати напади на цивільні об'єкти, використовувати зброю невибіркової дії, а також застосовувати запальну зброю проти мирного населення тощо. Обмеження стосуються і використання мін та мін-пасток, що становлять підвищену небезпеку для цивільних осіб.

Важливе значення у цьому контексті має Декларація Мартенса, яка закріплює принцип, відповідно до якого навіть у випадках відсутності конкретних норм поведінка сторін конфлікту повинна відповідати законам людяності, звичаям та вимогам суспільної свідомості. Це положення підкреслює гуманістичну спрямованість міжнародного гуманітарного права.

Відповідно, ключовим у контексті права на самооборону є дотримання принципу гуманності, який передбачає обмеження застосування сили лише випадками військової необхідності, а також обов'язку гуманного поводження з пораненими, військовополоненими та цивільними особами. Цей принцип пронизує всі аспекти ведення збройного конфлікту та виступає одним із фундаментальних орієнтирів міжнародного права. Саме через описані вище правові категорії досліджуване право держав на самооборону як інститут міжнародного публічного права тісно переплітається з нормами міжнародного гуманітарного права.

Повертаючись до ролі міжнародних організацій у регулюванні права на самооборону, варто зауважити, що вона є комплексною та багатовимірною. Ці суб'єкти міжнародного права забезпечують інституційний контроль, сприяють дотриманню його норм, а також виступають платформою для колективного реагування на загрози. Водночас сучасні виклики, зокрема гібридні конфлікти,

тероризм і кіберзагрози, описані вище, вимагають подальшого розвитку міжнародно-правових механізмів і підвищення ефективності діяльності міжнародних організацій у цій сфері. Також важливу роль міжнародні організації відіграють у російсько-українській війні. Детальніше це питання дослідуватиметься в підрозділі 3.3. цієї роботи, однак наразі пропонується зупинитися на загальній характеристиці наведеної тези у контексті аналізу права України на самооборону в рамках цього підрозділу бакалаврської роботи.

Так, незважаючи на постійну критику бездіяльності міжнародних організацій в умовах сучасної збройної агресії РФ, все ж сучасна система захисту прав людини в Україні формується не лише під впливом національного законодавства, але й завдяки активній взаємодії з міжнародними організаціями, зокрема Радою Європи (через механізми ЄКПЛ), Європейським Союзом та Організацією з безпеки і співробітництва в Європі [3]. Їх діяльність має ключове значення для забезпечення верховенства права, демократичних стандартів та ефективності механізму захисту прав людини.

Одним із важливих напрямів у цьому контексті є діяльність Ради Європи, яка виступає провідною регіональною організацією у сфері прав людини. Особливу роль відіграє Венеційська комісія, висновки якої стали основою для формування міжнародно-правової позиції України щодо тимчасово окупованих територій, як важливої складової реалізації Україною права на самооборону в цілому. Так, зокрема, Комісія визнала незаконним проведення так званого «референдуму» в Автономній Республіці Крим 16 березня 2014 року, що суперечило Конституції України та нормам міжнародного права [6]. Також було встановлено невідповідність міжнародному праву російського законопроекту щодо приєднання тимчасово окупованих українських територій.

Ці рішення, разом із актами інших міжнародних інституцій, сформували правову основу для застосування санкцій проти Російської Федерації та стали важливим елементом міжнародного захисту прав людини в умовах збройного конфлікту. Порушення прав людини на окупованих територіях, зокрема незаконні

затримання, катування, дискримінація за етнічною чи релігійною ознакою, також залишаються предметом постійної уваги міжнародних організацій.

Ще одним важливим міжнародним актором у контексті російсько-українського збройного конфлікту є ОБСЄ, яка забезпечує комплексний підхід до безпеки, зокрема й гуманітарного виміру. Основи діяльності організації були закладені Гельсінським заключним актом 1975 року, який закріпив принцип поваги до прав людини як складову міжнародної безпеки [2]. ОБСЄ активно моніторить ситуацію з правами людини в Україні, особливо в умовах збройного конфлікту та реалізації Україною свого права на самооборону, та сприяє дотриманню міжнародних стандартів у відповідній сфері.

Таким чином, у другому розділі було досліджено особливості міжнародно-правового регулювання права держави на самооборону, а також проаналізовано критерії правомірності реалізації такого права та міжнародно-правові механізми контролю за відповідними діями держав. Встановлено, що ключовими умовами правомірної самооборони у сучасному міжнародному праві є наявність факту збройного нападу, дотримання принципів необхідності, пропорційності та негайності, а також відповідність дій держав положенням Статуту ООН і міжнародному звичаєвому праву.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у систематизації сучасних підходів до визначення меж реалізації права на самооборону, а також у комплексному аналізі міжнародної судової практики та механізмів функціонування системи колективної безпеки ООН у відповідній сфері.

Практична цінність полягає у можливості використання отриманих результатів дослідження для оцінки правомірності застосування сили державами у сучасних міжнародних конфліктах, а також у процесі подальшого дослідження проблем міжнародно-правового регулювання права на самооборону.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА ДЕРЖАВИ НА САМООБОРОНУ

3.1. Сучасні виклики застосування права держави на самооборону в міжнародному праві

Незважаючи на наявність достатньої нормативно-правової бази на міжнародному рівні, яка регулює питання права держави на самооборону, все ж варто відзначити наявність значної кількості викликів у цій сфері, частина з яких вже побічно згадувалася в попередніх розділах цієї роботи. Однак наразі пропонується зупинитися на більш детальному їх аналізі. На початку варто відзначити, що в міжнародно-правовій доктрині існує класичний вислів «*Le droit cesse où l'abus commence*» («право припиняється там, де починається зловживання»), який не втрачає своєї актуальності до сьогодні. Тобто фактично там, де право перетворюється на інструмент шкоди чи маніпуляції, воно втрачає свою силу.

Виклики для реалізації права держав на самооборону почасти виникають не теоретично й відірвано від реальності, а на практиці, коли мають місце реальні військові конфлікти. Очевидним є те, що чи не найбільша кількість викликів актуалізувалася в умовах російсько-української війни, однак до неї пропонується повернутися пізніше окремо – в підрозділі 3.3. цієї роботи.

Почати ж варто із вже згаданого раніше положення про те, що право держави на самооборону є одним із фундаментальних принципів міжнародного права, закріплених у Статуті Організації Об'єднаних Націй. Після Другої світової війни міжнародна спільнота прагнула створити систему колективної безпеки, яка б унеможливила свавільне застосування сили державами та запобігла повторенню глобальних конфліктів. Саме тому стаття 2(4) Статуту ООН встановила загальну заборону погрози силою або її застосування у міжнародних відносинах, а стаття 51 цього ж міжнародного договору визначила право держави на індивідуальну чи колективну самооборону лише у випадку фактичного збройного нападу [9].

Проте сучасна міжнародна практика демонструє дедалі частіші випадки розширеного та довільного тлумачення права на самооборону. Так, деякі держави

використовують концепцію превентивної або випереджувальної самооборони для виправдання військових операцій, які фактично виходять за межі дозволеного міжнародним правом. Подібна тенденція створює серйозну загрозу міжнародному правопорядку, оскільки підриває принцип суверенної рівності держав, послаблює роль Організації Об'єднаних Націй та фактично легітимізує застосування сили поза межами механізмів колективної безпеки.

Особливо гостро проблема зловживання правом на самооборону проявилася у 2025–2026 роках у контексті конфлікту між Ізраїлем та Іраном, а також у зв'язку з військовими діями на території Сирії, сектора Газа та ряду інших держав Близького Сходу. Так, більшість представників міжнародної спільноти, міжнародних організацій, правозахисних структур та науковців-міжнародників поставили під сумнів законність низки військових операцій, що здійснювалися під приводом самооборони.

Одним із найбільш резонансних прикладів стали удари Ізраїлю та Сполучених Штатів по ядерних об'єктах Ірану у червні 2025 року. Ці події викликали масштабну реакцію міжнародної спільноти та спричинили гостру дискусію щодо меж допустимого застосування сили у міжнародному праві. 120 держав-членів Руху неприєднання рішуче засудили напад Ізраїлю на Іран, назвавши його безпідставним, неспровокованим та таким, що порушує фундаментальні принципи міжнародного права. Аналогічну позицію висловили держави-члени Організації ісламського співробітництва та Шанхайської організації співробітництва, які охарактеризували удари як грубе порушення Статуту ООН, суверенітету Ірану та заборони застосування сили [9].

До того ж Міжнародна комісія юристів засудила застосування Ізраїлем збройної сили проти Ірану, наголосивши, що подібні дії становлять серйозне порушення Статуту ООН та загрозу міжнародному миру і безпеці. Організація підкреслила, що, відповідно до статті 51 Статуту ООН, право на самооборону може реалізовуватися виключно у випадку фактичного збройного нападу та лише в межах необхідних і пропорційних заходів реагування [9]. Представники Комісії також звернули увагу на

те, що навмисні атаки на цивільних осіб та об'єкти, які перебувають під міжнародним захистом, суперечать нормам міжнародного гуманітарного права.

Особливу стурбованість міжнародної спільноти викликали атаки на іранські ядерні об'єкти. Так, міжнародні експерти наголосили, що удари по об'єктах ядерної інфраструктури створюють надзвичайно високий ризик радіоактивного забруднення та можуть мати катастрофічні гуманітарні й екологічні наслідки не лише для Ірану, а й для всього регіону. Генеральний директор МАГАТЕ Рафаель Гроссі попереджав, що подібні атаки можуть призвести до вивільнення небезпечних радіоактивних матеріалів із довгостроковими наслідками для населення та довкілля. МАГАТЕ також наголошувало, що атаки на ядерні об'єкти мають серйозні наслідки для міжнародної ядерної безпеки, системи гарантій нерозповсюдження та регіональної стабільності.

Юристи-міжнародники також звернули увагу на те, що виправдання ударів концепцією превентивної самооборони не відповідає положенням міжнародного права. Так, відповідно до статті 51 Статуту ООН право на самооборону виникає лише у випадку фактичного збройного нападу [9]. У цьому контексті Міжнародний Суд ООН у справі «Нікарагуа проти США» прямо зазначав, що здійснення права на самооборону можливе лише після того, як держава стала жертвою реального збройного нападу [36]. Таким чином, потенційна або гіпотетична загроза не створює юридичних підстав для застосування сили.

Водночас Ізраїль обґрунтовував свої дії твердженнями про можливу ядерну загрозу з боку Ірану. Однак навіть МАГАТЕ не надало доказів того, що Іран здійснював систематичні дії щодо створення ядерної зброї. Попри те, що 12 червня 2025 року Рада керуючих МАГАТЕ заявила про порушення Іраном окремих зобов'язань у сфері нерозповсюдження, а також повідомлялося про відкриття нового об'єкта зі збагачення урану, це саме по собі не створювало юридичних підстав для одностороннього застосування сили без санкції Ради Безпеки ООН або наявності фактичного збройного нападу. Це ще більше посилює аргументи тих науковців та держав, які вважають удари по Ірану прикладом зловживання правом на самооборону та небезпечним прецедентом для міжнародного правопорядку.

Сутність сучасного виклику полягає в тому, що концепція превентивної самооборони дедалі частіше використовується як інструмент легітимації одностороннього застосування сили. Так, ключова проблема полягає в тому, що, якщо допустити можливість завдання ударів лише на підставі припущень про майбутню загрозу, це фактично означатиме руйнування всієї системи колективної безпеки, створеної після Другої світової війни. Будь-яка держава зможе виправдовувати агресивні дії власними міркуваннями безпеки, не чекаючи фактичного нападу та не звертаючись до Ради Безпеки ООН.

Таким чином, окрім порушення *jus ad bellum*, удари по Ірану поставили питання про дотримання міжнародного гуманітарного права, оскільки, відповідно до Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1977 року, забороняються атаки на об'єкти, що становлять небезпеку, зокрема атомні електростанції, якщо такі напади можуть спричинити значні втрати серед цивільного населення. Стаття 56 цього Протоколу прямо передбачає, що подібні об'єкти не повинні піддаватися нападу навіть у випадку, якщо вони мають військове значення [1].

Атаки на ядерні об'єкти, у свою чергу, становлять особливу небезпеку через ризик масштабного радіоактивного забруднення. Потенційні наслідки таких ударів можуть бути співставними з техногенними катастрофами глобального масштабу. Радіоактивне зараження може охопити величезні території, призвести до непридатності земель для проживання та сільського господарства, спричинити зростання кількості онкологічних захворювань, генетичних мутацій та інших тяжких наслідків для здоров'я населення. При цьому радіаційне забруднення не обмежене державними кордонами, що створює загрозу міжнародній безпеці загалом.

Ще одним викликом, який породило таке потенційне порушення права на самооборону, стало порушення принципу захисту цивільного населення. Так, за повідомленнями міжнародних організацій та правозахисних структур, удари супроводжувалися загибеллю цивільних осіб та руйнуванням житлової інфраструктури. Міжнародне гуманітарне право, у свою чергу, вимагає чіткого розмежування між військовими та цивільними об'єктами. Напади, які мають невибірковий характер або призводять до непропорційних жертв серед цивільного

населення, можуть кваліфікуватися як серйозні порушення Женевських конвенцій та воєнні злочини.

При цьому важливо зазначити, що проблема зловживання правом на самооборону не обмежується лише конфліктом між Ізраїлем та Іраном. Аналогічні тенденції спостерігаються і в Сирії. Так, у 2025 році Сирійська мережа з прав людини опублікувала доповідь щодо впливу ірано-ізраїльської війни на Сирію та порушень міжнародного права. У документі зазначалося, що як Ізраїль, так і Іран використовували сирійську територію та повітряний простір для здійснення військових операцій без згоди сирійської держави. Так, Ізраїль здійснював удари по території Сирії, обґрунтовуючи їх необхідністю захисту власної безпеки та боротьбою з іранською військовою присутністю. Водночас Іран використовував сирійську територію для запуску ракет та безпілотників у напрямку Ізраїлю. Подібні дії стали прямим порушенням принципу територіального суверенітету Сирії та норм міжнародного права щодо невтручання у внутрішні справи держав.

У доповіді також наголошувалося, що Сирія фактично перетворилася на арену регіонального конфлікту, не маючи реальної можливості захистити свій суверенітет через руйнування оборонної інфраструктури та багаторічну війну. Це створило складний правовий парадокс: з одного боку, держава зобов'язана не допускати використання своєї території для нападів на інші держави, а з іншого — фактично не має ресурсів для реалізації цього обов'язку.

Наслідки таких військових операцій для цивільного населення Сирії були надзвичайно тяжкими. Так, документувалися випадки загибелі мирних жителів, руйнування житлових будинків, вимушеного переміщення населення, пошкодження сільськогосподарських угідь та інфраструктури. Постійні бомбардування та військові дії спричинили глибоку психологічну травматизацію населення, особливо дітей, що має довгострокові соціальні наслідки.

Крім гуманітарного виміру, варто також звернути увагу на економічний, оскільки конфлікт, як результат порушення права на самооборону, спричинив масштабні економічні втрати. Закриття повітряного простору, руйнування транспортної та енергетичної інфраструктури, припинення інвестицій та

замороження програм відбудови призвели до подальшого погіршення економічної ситуації у Сирії. Таким чином, ключовим викликом є те, що зловживання правом на самооборону створює не лише безпосередні військові наслідки, а й довготривалі гуманітарні, економічні та екологічні проблеми.

Окремої уваги заслуговує ситуація навколо діяльності БАПОР (UNRWA) та гуманітарної допомоги палестинському населенню. Так, у 2025 році під час слухань у Міжнародному суді ООН Сполучені Штати підтримали позицію Ізраїлю щодо обмеження діяльності БАПОР, посилаючись на «занепокоєння щодо неупередженості агентства» та можливі зв'язки окремих співробітників з ХАМАС. Водночас БАПОР звинувачувало Ізраїль у жорстокому поводженні із затриманими працівниками агентства та використанні деяких із них як «живих щитів».

Подібні ситуації демонструють, що у сучасних конфліктах питання самооборони часто виходить далеко за межі суто військового протистояння та зачіпає гуманітарні інститути, права людини та діяльність міжнародних організацій. Використання аргументу самооборони для обмеження гуманітарної допомоги або втручання у діяльність міжнародних організацій створює небезпечний прецедент для всієї системи міжнародного гуманітарного права.

Таким чином, сучасна практика свідчить про серйозну кризу механізмів міжнародної безпеки та поступове розмивання меж допустимого застосування сили. Розширене тлумачення права на самооборону дедалі частіше використовується для виправдання військових операцій, які суперечать принципам Статуту ООН [9]. Відповідно, особливу небезпеку становить нормалізація превентивної самооборони, оскільки вона підриває саму ідею колективної безпеки. Якщо міжнародна спільнота не виробить чітких механізмів протидії таким зловживанням, це може призвести до подальшої ескалації конфліктів, ослаблення міжнародних інституцій та руйнування системи міжнародного права.

3.2. Проблемні аспекти та тенденції розвитку міжнародно-правового регулювання права на самооборону

Сучасний етап розвитку міжнародного права характеризується суттєвою трансформацією підходів до розуміння права держави на самооборону. Попри те, що фундаментальні положення цього інституту залишаються закріпленими у Статуті ООН та мають підґрунтя у міжнародному звичаєвому праві, практика міжнародних відносин демонструє поступову зміну механізмів реалізації самооборони, розширення кола загроз міжнародній безпеці та формування нових правових концепцій у відповідній сфері [9]. Проблемні аспекти міжнародно-правового регулювання права на самооборону вже тривалий час залишаються предметом дискусій у доктрині міжнародного права. Насамперед це стосується відсутності єдиного підходу до тлумачення поняття «збройний напад», правомірності превентивної самооборони, можливості застосування сили проти недержавних суб'єктів, а також визначення меж самооборони у кіберпросторі, що вже більш детально було проаналізовано раніше в цій роботі. Водночас у сучасних умовах особливого значення набувають саме тенденції подальшого розвитку міжнародно-правового регулювання цього інституту, оскільки вони демонструють загальний напрям трансформації міжнародного правопорядку у сфері застосування сили.

Щодо тенденцій розвитку міжнародно-правового регулювання права на самооборону, то однією з ключових таких тенденцій є поступове розширення матеріального змісту поняття загрози міжнародній безпеці. Так, традиційно право на самооборону пов'язувалося виключно з класичним міждержавним збройним нападом, що здійснювався регулярними збройними силами однієї держави проти іншої. Проте сучасний характер міжнародних конфліктів свідчить про поступовий відхід від такої моделі. Сьогодні значна частина загроз міжнародній безпеці має асиметричний, гібридний або транснаціональний характер, що ускладнює застосування класичних підходів до самооборони. Також у сучасній міжнародно-правовій практиці дедалі більшого поширення набуває тенденція до визнання права держави на самооборону у відповідь на дії недержавних акторів. Особливого розвитку ця тенденція набула після терористичних атак 11 вересня 2001 року у США.

Саме після цих подій міжнародне співтовариство фактично погодилося з тим, що масштабний терористичний акт може прирівнюватися до збройного нападу у розумінні статті 51 Статуту ООН [9]. Важливим елементом цієї трансформації стало прийняття Радою Безпеки ООН резолюцій №1368 та №1373, у яких було підтверджено право держав на самооборону у відповідь на терористичні атаки[39; 40]. Фактично це означало поступовий відхід від традиційного міждержавного розуміння самооборони. Якщо раніше право на самооборону виникало виключно у випадку агресії з боку іншої держави, то сучасна міжнародна практика допускає можливість застосування сили у відповідь на діяльність терористичних організацій, збройних угруповань та інших недержавних суб'єктів. Водночас така тенденція породжує низку складних правових питань, зокрема щодо критеріїв атрибуції дій недержавних акторів державі, на території якої вони перебувають, а також щодо співвідношення самооборони та принципу державного суверенітету.

Ще однією важливою тенденцією розвитку міжнародно-правового регулювання права на самооборону є поступова трансформація підходів до критерію неминучості загрози. Так, у класичному міжнародному праві домінував підхід, відповідно до якого право на самооборону виникало лише після фактичного збройного нападу. Однак розвиток сучасних засобів ведення війни, швидкість застосування зброї та ризики використання зброї масового знищення поставили під сумнів ефективність виключно реактивної моделі самооборони. У зв'язку з цим у міжнародно-правовій доктрині дедалі активніше розвивається концепція так званої упереджувальної самооборони. Її прихильники виходять із того, що держава не зобов'язана очікувати фактичного початку нападу, якщо існують об'єктивні та переконливі докази його неминучості. При цьому обґрунтування відповідного підходу часто здійснюється через посилення на класичні критерії вже неодноразово згаданої справи *Caroline*, відповідно до яких загроза повинна бути миттєвою та невідворотною. Водночас сучасна практика демонструє тенденцію до поступового розмивання меж між упереджувальною та превентивною самообороною. Якщо упереджувальна самооборона передбачає реагування на безпосередню загрозу неминучого нападу, то превентивна самооборона ґрунтується на припущенні про

можливість виникнення загрози у майбутньому. Саме ця тенденція становить одну з найбільших небезпек для сучасного міжнародного правопорядку, оскільки створює ризик використання самооборони як інструменту виправдання агресії. Особливо активно концепція превентивної самооборони почала розвиватися після прийняття так званої «доктрини Буша» у США. Відповідно до цієї концепції, держави можуть застосовувати силу для усунення потенційних загроз ще до моменту їх безпосередньої реалізації. Значна частина міжнародно-правової доктрини критично оцінює відповідний підхід, наголошуючи, що він суперечить буквальному змісту статті 51 Статуту ООН та підриває систему колективної безпеки [9]. Проте сама поява та подальший розвиток відповідної концепції свідчать про наявність тенденції до розширеного тлумачення права на самооборону у сучасному міжнародному праві. Втім критичний аналіз концепції превентивної самооборони міститься у працях Ієна Браунлі, який наголошував на необхідності вузького тлумачення винятків із принципу незастосування сили [28]. Натомість Розалін Хігінс обґрунтовувала необхідність врахування сучасних загроз міжнародній безпеці при тлумаченні права на самооборону [43].

Суттєвою тенденцією розвитку міжнародно-правового регулювання права на самооборону є також поступове посилення ролі технологічного фактору у сфері міжнародної безпеки. Так, сучасні конфлікти дедалі більше переходять у цифровий простір, що спричиняє необхідність адаптації міжнародного права до нових форм загроз. Особливого значення у цьому контексті набуває проблема кібератак. На сьогодні міжнародне право не містить універсального нормативного акту, який би комплексно регулював питання застосування сили у кіберпросторі. Водночас міжнародна практика та доктрина поступово формують підхід, відповідно до якого масштабна кібератака може розглядатися як збройний напад, якщо її наслідки є співмірними з наслідками традиційного застосування сили. Йдеться насамперед про випадки, коли кібератака призводить до значних людських жертв, руйнування критичної інфраструктури або масштабної дестабілізації функціонування держави. У цьому контексті особливого значення набуває розвиток так званого «Таллінського посібника» — доктринального документа, підготовленого міжнародними експертами

з питань міжнародного права та кібербезпеки [46]. Незважаючи на відсутність обов'язкової юридичної сили, відповідний документ значною мірою вплинув на формування сучасних підходів до тлумачення права на самооборону у кіберпросторі. Так, зокрема, у ньому обґрунтовується можливість реалізації права на самооборону у відповідь на кібератаки за умови досягнення ними певного порогу збройного нападу. Поряд із цим міжнародно-правове регулювання самооборони дедалі більше стикається з викликами, пов'язаними з розвитком автономних систем озброєння та штучного інтелекту. У сучасних умовах держави активно інтегрують технології штучного інтелекту у військову сферу, що поступово змінює сам характер застосування сили. Це створює нові питання щодо відповідальності за застосування автономної зброї, можливості атрибуції її використання та оцінки пропорційності дій у межах самооборони. На таку тенденцію розвитку права на самооборону ще на початку XXI століття звертала увагу також Крістін Грей, яка зазначала про поступове розширення практики застосування сили державами [21].

Ще однією важливою тенденцією розвитку міжнародно-правового регулювання права на самооборону є поступове посилення взаємозв'язку між *jus ad bellum* та міжнародним гуманітарним правом. Якщо раніше ці дві сфери міжнародного права розглядалися переважно окремо, то сучасна практика свідчить про дедалі тісніше переплетення питань правомірності застосування сили та правил ведення війни. У сучасних умовах оцінка правомірності самооборони все частіше здійснюється не лише через призму статті 51 Статуту ООН, але й з урахуванням гуманітарних наслідків застосування сили. Особливого значення при цьому набувають питання захисту цивільного населення, дотримання принципу розрізнення між військовими та цивільними об'єктами, а також недопущення надмірної шкоди цивільній інфраструктурі [9]. Ця тенденція особливо помітна у контексті сучасних міжнародних конфліктів, де бойові дії нерідко відбуваються у густонаселених районах, а традиційне розмежування між військовими та цивільними об'єктами стає дедалі складнішим, що мало місце й в Україні, коли в умовах безпосередніх бойових дій було майже повністю знищено такі українські міста, як Покровськ, Бахмут,

Волноваха та багато інших. У результаті міжнародно-правове регулювання самооборони поступово набуває більш гуманітарно орієнтованого характеру.

До того ж сучасний розвиток міжнародного права свідчить про тенденцію до посилення ролі міжнародних судових та квазісудових органів у процесі оцінки правомірності самооборони. Особливе значення у цьому контексті безперечно має практика Міжнародного Суду ООН, який поступово формує все більш деталізовані підходи до тлумачення статті 51 Статуту ООН [9]. Саме судова практика значною мірою сприяє конкретизації критеріїв необхідності, пропорційності та факту наявності збройного нападу. Водночас необхідно зазначити, що міжнародне судове регулювання самооборони залишається обмеженим через політичний характер відповідної сфери. Так, держави нерідко уникають передачі спорів щодо застосування сили на розгляд міжнародних судових органів, а виконання судових рішень значною мірою залежить від політичної волі держав. Попри це роль міжнародної судової практики у формуванні сучасних тенденцій розвитку права на самооборону продовжує зростати.

Окремої уваги заслуговує тенденція до регіоналізації механізмів колективної самооборони. У сучасних умовах дедалі більшого значення набувають регіональні безпекові організації та союзи, які створюють додаткові механізми колективного реагування на загрози міжнародній безпеці. При цьому держави все частіше розглядають регіональні союзи як більш ефективний механізм забезпечення безпеки порівняно з універсальною системою ООН, діяльність якої нерідко блокується політичними суперечностями між постійними членами Ради Безпеки, зокрема російською федерацією. Особливо показовим у цьому контексті є посилення ролі НАТО після початку повномасштабної агресії РФ проти України. Війна в Україні продемонструвала важливість механізмів колективної оборони, а також сприяла переосмисленню значення самооборони у сучасній системі міжнародної безпеки. Одночасно відповідні події актуалізували питання співвідношення індивідуальної та колективної самооборони, військової допомоги державі-жертві агресії та меж допустимого втручання третіх держав у конфлікт.

Таким чином, сучасний розвиток міжнародно-правового регулювання права на самооборону характеризується поступовою трансформацією класичних підходів до застосування сили. Так, зокрема, навіть у сучасній міжнародно-правовій доктрині також простежується тенденція до переосмислення співвідношення між принципом державного суверенітету та необхідністю ефективного реагування на новітні загрози міжнародній безпеці, що підтверджується в працях Антоніо Кассезе [14]. Іншими тенденціями відповідного розвитку є розширення розуміння загроз міжнародній безпеці, визнання можливості самооборони проти недержавних акторів, адаптація міжнародного права до кіберзагроз та новітніх технологій, посилення ролі гуманітарного компоненту у процесі оцінки правомірності самооборони, а також зростання значення регіональних механізмів колективної безпеки. Водночас відповідні тенденції свідчать не лише про еволюцію міжнародного права, але й про поступове ускладнення механізмів підтримання міжнародного миру та безпеки в умовах сучасного світу, що спричиняє низку серйозних викликів у досліджуваній сфері.

3.3. Реалізація права України на самооборону в умовах збройної агресії: міжнародно-правовий аспект

У межах підрозділу 3.1. цієї роботи вже аналізувалися ключові виклики, які виникли у сучасному світі у контексті забезпечення реалізації державами права на самооборону. Тоді ж досліджувався вплив близькосхідного конфлікту на загострення відповідних проблем, а також зверталася увага на те, що особливо важливим для цілей цієї роботи буде дослідження сучасної російсько-української війни та, відповідно, реалізацію Україною свого законного права на самооборону, оскільки на відміну від російських спроб використати статтю 51 Статуту ООН як формальне виправдання акту агресії, Україна здійснює самооборону у відповідь на реальний та триваючий збройний напад, що повністю відповідає нормам міжнародного права [9]. До того ж правова кваліфікація дій російської федерації як акту агресії також підтверджується резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, ухваленими після початку повномасштабного вторгнення у 2022 році, зокрема Резолюцією ES-11/1. Додатково

міжнародно-правова відповідальність російської федерації аналізується у численних доповідях Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні [38]. Безперечно, у цьому ж контексті важливе значення має також наказ Міжнародного Суду ООН від 16 березня 2022 року у справі щодо звинувачень у геноциді, яким російську федерацію було зобов'язано негайно припинити військові дії [12].

Від початку повномасштабного вторгнення росія систематично здійснює ракетні удари по цивільній інфраструктурі України, енергетичних об'єктах, лікарнях, школах та житлових будинках. У зв'язку з цим Україна почала дедалі активніше застосовувати право на ураження військових об'єктів, які безпосередньо використовуються для здійснення нападів, а також об'єкти подвійного призначення та об'єкти, які використовуються для спонсорування війни проти України. Йдеться насамперед про аеродроми стратегічної авіації, склади боєприпасів, нафтобази, командні пункти та інші військові об'єкти на території рф.

Окремої уваги у цьому контексті потребує міжнародно-правовий аспект реалізації Україною права на самооборону з точки зору дотримання норм міжнародного гуманітарного права та принципів, закріплених у Статуті ООН. Збройна агресія російської федерації проти України актуалізувала питання співвідношення права держави на самооборону та обмежень щодо застосування сили, встановлених сучасним міжнародним правом. Відповідно до статті 51 Статуту ООН, держава має невід'ємне право на індивідуальну та колективну самооборону у випадку збройного нападу до моменту, поки Рада Безпеки ООН не зможе вжити необхідних заходів для підтримання міжнародного миру та безпеки [9]. У цьому контексті дії України мають чітке міжнародно-правове підґрунтя, оскільки факт збройної агресії з боку рф був визнаний як на рівні міжнародних організацій, так і у позиціях більшості держав світу, що більш детально буде проаналізовано пізніше.

Водночас реалізація права на самооборону не звільняє державу від обов'язку дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права, зокрема принципів необхідності, пропорційності та розрізнення між цивільними й військовими об'єктами. У зв'язку з цим особливого значення набуває питання правомірності

завдання ударів по військових цілях на території держави-агресора. У міжнародно-правовій доктрині загалом визнається, що держава, яка реалізує право на самооборону, може здійснювати удари по законних військових цілях противника, якщо такі дії є необхідними для припинення або відвернення подальших атак. При цьому ключовим критерієм залишається відповідність таких дій принципу пропорційності, відповідно до якого шкода цивільному населенню не повинна бути надмірною порівняно з очікуваною військовою перевагою.

До того ж міжнародно-правова практика свідчить про поступове розширення підходів до розуміння форм збройного нападу. Сучасні конфлікти характеризуються використанням гібридних методів ведення війни, інформаційних операцій, кібератак та використанням нерегулярних формувань, що ускладнює застосування класичних підходів до тлумачення права на самооборону. У випадку України це проявляється, зокрема, у систематичних кібератаках на об'єкти критичної інфраструктури, інформаційному втручанні та підтримці окупаційних адміністрацій на тимчасово окупованих територіях. У зв'язку з цим у міжнародно-правовій доктрині дедалі активніше обговорюється необхідність адаптації існуючих механізмів міжнародного права до нових форм загроз міжнародній безпеці. У той же час, Україна вже активно використовує гібридні методи ведення війни як складову свого загального права на самооборону, у тому числі шляхом діяльності в кіберпросторі.

Не менш важливим аспектом є питання міжнародно-правової відповідальності держави-агресора. Так, збройна агресія РФ проти України супроводжується численними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, зокрема нападами на цивільну інфраструктуру, примусовим переміщенням населення, катуваннями та іншими порушеннями. У цьому контексті діяльність Міжнародного кримінального суду, Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй, а також спеціальних міжнародних механізмів документування воєнних злочинів має важливе значення для забезпечення принципу невідворотності відповідальності за міжнародні злочини та подальшого розвитку міжнародного правопорядку, що повинно бути ключовим елементом загальної концепції реалізації Україною свого права на самооборону.

Секретар Ради національної безпеки і оборони України Олексій Данілов наголошував, що Україна не буде територіально обмежувати себе у питанні завдання ударів по противнику, оскільки головною метою держави є звільнення всіх окупованих територій. За його словами, українська сторона вже використовує власні технологічні розробки для ураження військових цілей у глибині території росії, а масштаби таких операцій лише зростатимуть. Данілов, серед іншого, підкреслював, що удари по об'єктах агресора є частиною реалізації права держави на самозахист відповідно до статті 51 Статуту ООН [9].

Задля кращого розуміння особливостей реалізації Україною свого законного права на самооборону пропонується проаналізувати це питання ще й крізь призму міжнародних відносин та сучасної світової політики. Так, зокрема, позицію України підтримала й низка міжнародних партнерів. Так, зокрема, політичний координатор постійного представництва Великої Британії при ООН Фергус Екерслі під час засідання Ради Безпеки ООН заявив, що міжнародне право дозволяє Україні здійснювати удари по території росії, якщо вони спрямовані на усунення джерела збройної агресії як складова права на самооборону держави. Він підкреслив, що росія не може використовувати власну територію як безпечний плацдарм для атак на Україну і водночас вимагати недоторканності своїх військових об'єктів.

Подібну позицію висловила й ексміністерка закордонних справ Німеччини Анналена Бербок, зазначивши, що Україна реалізує законне право на самозахист, а захист цивільного населення потребує можливості запобігати ракетним ударам ще на етапі їх підготовки. Вона наголосила, що самозахист включає право знищувати військові об'єкти, з яких здійснюються атаки на українські міста, що цілком відповідає принципам міжнародного права.

До того ж чимало західних політиків підтримують скасування обмежень щодо використання Україною західного озброєння для ударів по військових цілях на території рф. Таку позицію, серед іншого, публічно висловлювали президент Франції Емманюель Макрон, ексгенеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг, президент Латвії Едгарс Рінкевичс, а також чимало представників Польщі, Литви, Естонії та Чехії. Вони підкреслювали, що право на самооборону не може бути ефективним,

якщо держава-жертва агресії позбавлена можливості знищувати джерела атак за межами власної території.

Важливе значення мають і заяви американських посадовців. Так, колишній командувач сил НАТО в Європі генерал США у відставці Філіп Брідлав заявляв, що Захід надто обмежив Україну у використанні наданого озброєння. На його думку, ситуація, коли Росія атакує Україну зі своєї території, а Україна не має права відповідати по військових об'єктах агресора, є нелогічною та несправедливою. Брідлав наголосив, що Україна фактично веде боротьбу за безпеку всього демократичного світу, тому союзники повинні забезпечити їй усі можливості для ефективного захисту.

Своєю чергою, колишній міністр оборони США Ллойд Остін заявляв, що США не перешкоджають Україні розробляти власні засоби для ураження цілей на території Росії. Це свідчить про поступову зміну підходів західних держав до розуміння меж права на самооборону в умовах сучасної війни.

Українські військові експерти також вказують на юридичну обґрунтованість таких дій. Так, зокрема, військово-політичний оглядач Олександр Коваленко зазначав, що ураження аеродромів, складів пального, командних пунктів та логістичних центрів РФ є цілком законним елементом оборонної стратегії України. На його думку, без нейтралізації цих об'єктів неможливо ефективно зменшити масштаби російських атак на українські міста та цивільне населення.

Військовий експерт Павло Нарожний наголошував, що стаття 51 Статуту ООН дозволяє Україні самостійно приймати рішення щодо завдання ударів по території держави-агресора [9]. Він також звертав увагу на те, що українські удари по російських аеродромах уже мали значний військовий ефект, змушуючи Росію передислоковувати стратегічну авіацію та ускладнювати власну логістику.

До того ж окремі експерти порушували питання можливої відповідальності Білорусі як співучасника агресії. Оскільки територія Білорусі використовувалася для забезпечення російських військ, частина українських аналітиків вважає білоруські військові об'єкти потенційно легітимними цілями у разі подальшої участі Мінська у війні. Втім обґрунтування таких дій міжнародно-правовими нормами щодо реалізації

права на самооборону на даний момент видається вкрай складним, що, на думку автора, робить такі дії непотрібними, зважаючи на потенційні важкі наслідки для України у контексті реакції міжнародної спільноти.

Тобто український приклад демонструє принципову різницю між законною самообороною та зловживанням правом на самооборону. Якщо росія використовувала концепцію самооборони як інструмент для виправдання незаконної агресії та порушення територіальної цілісності іншої держави, то Україна реалізує право на самозахист у відповідь на реальний збройний напад. Дії України спрямовані не на захоплення чужих територій, а на нейтралізацію джерел загрози та відновлення власної територіальної цілісності, що відповідає принципам необхідності, пропорційності та законності у міжнародному праві.

Таким чином, у межах третього розділу було проаналізовано сучасні виклики для реалізації права держави на самооборону, проблемні аспекти міжнародно-правового регулювання відповідного інституту та основні тенденції його розвитку. Встановлено, що сучасне міжнародне право поступово адаптується до нових загроз міжнародній безпеці, зокрема в контексті діяльності недержавних акторів, кіберзагроз, гібридних форм агресії та застосування новітніх технологій у військовій сфері. Також було досліджено особливості реалізації Україною права на самооборону в умовах сучасної збройної агресії.

Наукова новизна результатів полягає у визначенні основних тенденцій трансформації міжнародно-правового регулювання самооборони в умовах сучасних міжнародних конфліктів та переосмислення традиційних підходів до застосування сили. Практична цінність полягає у можливості використання сформульованих висновків для подальшого розвитку наукових підходів до проблем міжнародної безпеки, а також аналізу міжнародно-правових аспектів захисту державного суверенітету та територіальної цілісності України.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у результаті проведеного дослідження було розкрито поняття та сутність права держави на самооборону в міжнародному праві. Встановлено, що право на самооборону є невід'ємним правом держави, яке має комплексну міжнародно-правову природу та поєднує елементи міжнародного звичаєвого й договірної права. З'ясовано, що сучасне міжнародне право розглядає право на самооборону як виняток із загальної заборони застосування сили, закріпленої у статті 2 (4) Статуту ООН. Водночас право на самооборону не є абсолютним, оскільки його реалізація обмежується принципами необхідності, пропорційності та відповідності цілям підтримання міжнародного миру і безпеки. У межах дослідження було встановлено, що відсутність єдиного універсального визначення поняття «збройний напад» у міжнародному праві створює передумови для неоднакового тлумачення державами меж допустимого застосування сили. У зв'язку з цим доцільним видається подальше нормативне уточнення критеріїв збройного нападу на універсальному міжнародному рівні, що сприятиме зменшенню ризиків зловживання правом на самооборону та підвищенню рівня правової визначеності у сфері міжнародної безпеки.

У процесі аналізу історико-правових етапів формування права на самооборону було встановлено, що відповідний інститут пройшов тривалий шлях еволюції — від природного права держави на самозбереження до складного механізму міжнародно-правового регулювання у межах системи колективної безпеки ООН. Визначено, що ключовий вплив на сучасне розуміння самооборони мали прийняття Статуту ООН, формування міжнародного звичаєвого права, а також практика міжнародних судових органів. Особливе значення для розвитку міжнародно-правових критеріїв самооборони мала справа *Caroline*, у межах якої були сформульовані принципи необхідності та пропорційності. Разом із тим встановлено, що сучасний розвиток міжнародних відносин зумовлює поступову трансформацію класичних підходів до самооборони, зокрема у контексті реагування на гібридні загрози, міжнародний тероризм та кібератаки. Виявлено, що чинне міжнародне право не повною мірою адаптоване до новітніх викликів міжнародній безпеці, що створює колізії між

традиційними положеннями Статуту ООН та сучасною міжнародною практикою. У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність подальшого розвитку міжнародно-правових механізмів тлумачення права на самооборону з урахуванням сучасних форм збройних конфліктів.

Визначення нормативно-правових основ права держави на самооборону дозволило встановити, що ключову роль у міжнародно-правовому регулюванні відповідного інституту відіграють положення Статуту ООН, міжнародне звичаєве право, практика Міжнародного Суду ООН, а також акти міжнародних організацій у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки. Визначено, що стаття 51 Статуту ООН є основною договірною нормою, яка закріплює право держави на індивідуальну та колективну самооборону у випадку збройного нападу. Водночас встановлено, що чинне міжнародно-правове регулювання містить низку прогалин, зокрема щодо правомірності самооборони проти недержавних акторів, меж реалізації превентивної самооборони та критеріїв оцінки кібератак як форми збройного нападу. Виявлено, що відсутність універсальних міжнародних механізмів офіційного тлумачення відповідних положень призводить до фрагментації міжнародної практики та неоднакового підходу держав до застосування сили. Практична цінність проведеного аналізу полягає у можливості використання сформульованих положень для подальшого вдосконалення міжнародно-правових механізмів регулювання самооборони та розвитку міжнародної системи колективної безпеки.

У процесі виявлення особливостей міжнародно-правового регулювання права держави на самооборону було встановлено, що відповідний інститут має комплексний характер та функціонує у тісному взаємозв'язку із системою колективної безпеки ООН. З'ясовано, що реалізація права на самооборону залежить не лише від наявності факту збройного нападу, але й від ефективності діяльності Ради Безпеки ООН у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки. Водночас проведений аналіз засвідчив наявність суттєвих проблем у функціонуванні відповідного механізму, зокрема пов'язаних із політичним характером діяльності Ради Безпеки ООН та наявністю права вето в постійних членів. Встановлено, що у випадках, коли держава-агресор є постійним членом Ради Безпеки ООН, система

колективної безпеки фактично втрачає ефективність. Саме така ситуація спостерігається у контексті збройної агресії російської федерації проти України. Відповідно, пропонується комплексне реформування механізмів діяльності Ради Безпеки ООН, зокрема шляхом обмеження можливості використання права вето у випадках масових порушень міжнародного миру та актів агресії. Перевагою відповідного варіанту є підвищення ефективності міжнародно-правових механізмів реагування на збройні конфлікти та зміцнення системи міжнародної безпеки.

Оцінка критеріїв правомірності реалізації права на самооборону допомогла встановити, що ключовими умовами правомірного застосування сили є наявність факту збройного нападу, необхідність, пропорційність та тимчасовий характер відповідних заходів. Визначено, що міжнародна судова практика, насамперед практика Міжнародного Суду ООН, відіграє важливу роль у конкретизації змісту відповідних критеріїв. Водночас виявлено, що міжнародне право не містить чітких універсальних критеріїв оцінки пропорційності застосування сили, що нерідко призводить до політизованого тлумачення відповідного принципу. Окрему увагу приділено проблемі превентивної та упереджувальної самооборони. Встановлено, що сучасна міжнародна практика демонструє тенденцію до розширеного тлумачення права на самооборону, однак відсутність чітких міжнародно-правових меж превентивної самооборони створює ризики використання відповідної концепції як інструменту виправдання агресії. У зв'язку з цим пропонується посилити роль міжнародних судових органів у процесі оцінки правомірності застосування сили та розробити універсальні міжнародні рекомендації щодо критеріїв реалізації превентивної самооборони. Реалізація відповідних пропозицій сприятиме підвищенню рівня правової визначеності та уніфікації міжнародної практики.

При розгляді міжнародно-правових механізмів контролю та оцінювання дій держав у контексті реалізації права на самооборону було встановлено, що сучасна система міжнародного контролю у відповідній сфері залишається недостатньо ефективною. Визначено, що основними механізмами міжнародного контролю виступають діяльність Ради Безпеки ООН, практика міжнародних судових органів, а також механізми міжнародної політичної та дипломатичної відповідальності держав.

Разом із тим виявлено, що міжнародне право не містить дієвого механізму примусу держав до дотримання критеріїв правомірності самооборони. Особливо гостро ця проблема проявляється у випадках збройної агресії з боку держав, які мають значний політичний або військовий вплив на міжнародній арені, як, наприклад, російська федерація. У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність посилення ролі міжнародних судових інституцій у сфері оцінки правомірності застосування сили, а також розвитку міжнародних механізмів притягнення держав до відповідальності за порушення норм *jus ad bellum*. Перевагою відповідного підходу є зміцнення міжнародної законності та підвищення ефективності міжнародно-правових гарантій підтримання миру та безпеки.

У результаті аналізу сучасних викликів застосування права держави на самооборону було встановлено, що сучасний розвиток міжнародних відносин спричиняє появу нових форм загроз міжнародній безпеці, які не повною мірою охоплюються класичними положеннями міжнародного права. Насамперед це стосується міжнародного тероризму, діяльності недержавних акторів, гібридних форм агресії, кібератак та використання автономних систем озброєння. Визначено, що сучасна міжнародна практика дедалі частіше допускає можливість реалізації права на самооборону у відповідь на дії недержавних суб'єктів, однак міжнародне право досі не виробило єдиного підходу до критеріїв такої самооборони. Окремо встановлено, що відсутність універсального міжнародного регулювання здійснення кібератак створює правову невизначеність щодо можливості їх кваліфікації як збройного нападу. На підставі цього пропонується активізувати міжнародне співробітництво у сфері розробки універсальних міжнародно-правових стандартів реагування на кіберзагрози та гібридні форми агресії. Реалізація такого заходу дозволить адаптувати міжнародне право до сучасних умов міжнародної безпеки.

У процесі дослідження та опису проблемних аспектів і тенденцій розвитку міжнародно-правового регулювання права на самооборону було встановлено, що сучасне міжнародне право перебуває у стані поступової трансформації під впливом новітніх безпекових викликів. Визначено, що основними тенденціями розвитку відповідного інституту є розширення розуміння загроз міжнародній безпеці,

посилення ролі регіональних механізмів колективної безпеки, поступова гуманізація підходів до застосування сили, а також адаптація міжнародного права до цифровізації воєнних конфліктів. Водночас виявлено, що надмірно широке тлумачення права на самооборону може призвести до підриву принципу незастосування сили як фундаментальної основи сучасного міжнародного правопорядку. Саме тому було сформовано висновки щодо того, що подальший розвиток міжнародно-правового регулювання самооборони повинен здійснюватися із дотриманням балансу між забезпеченням права держав на захист та необхідністю збереження міжнародної стабільності. Практичне значення відповідного висновку полягає у можливості використання результатів дослідження для подальшого вдосконалення міжнародно-правових механізмів підтримання міжнародного миру та безпеки.

Наведення характеристики реалізації Україною права на самооборону в умовах збройної агресії дозволило зробити висновки щодо того, що Україна здійснює реалізацію свого невід'ємного права на індивідуальну та колективну самооборону відповідно до положень статті 51 Статуту ООН та норм міжнародного права. Визначено, що збройна агресія російської федерації проти України є грубим порушенням принципу незастосування сили та фундаментальних норм міжнародного права. Водночас проведений аналіз засвідчив обмежену ефективність існуючих міжнародно-правових механізмів реагування на агресію у випадках, коли держава-агресор є постійним членом Ради Безпеки ООН. Відповідно, пропонується здійснювати подальший розвиток міжнародних механізмів колективної безпеки, посилювати міжнародно-правову відповідальність за агресію та вдосконалювати механізми міжнародної підтримки держав, які реалізують право на самооборону. Перевагою таких заходів стане підвищення ефективності міжнародного правопорядку, зміцнення міжнародних гарантій державного суверенітету та формування більш дієвих механізмів протидії сучасним формам агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року : Протокол Орг. Об'єдн. Націй від 08.06.1977 : станом на 8 груд. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 10.05.2026).
2. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі : Акт Орг. Об'єдн. Націй від 01.08.1975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text (дата звернення: 10.05.2026).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.05.2026).
4. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях. 12 серпня 1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 10.05.2026).
5. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями : Договір Європ. Союзу від 07.02.1992 : станом на 30 берез. 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 10.05.2026).
6. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 10.05.2026).
7. Північноатлантичний договір : Договір НАТО від 04.04.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008#Text (дата звернення: 10.05.2026).
8. Смирнова К.В. Колективна самооборона: Статут ООН та Право Європейського Союзу. 2011. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/746/703> (дата звернення: 10.05.2026).
9. Статут Організації Об'єднаних Націй (з поправками). Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй. *Офіційний вебпортал*

парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 10.05.2026).

10. A/CN.4/318/Add.5-7. Addendum - Eighth report on State responsibility by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur - the internationally wrongful act of the State, source of international responsibility (part 1). Yearbook of the International Law Commission. 1980. Vol. II(1). URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_318_add5_7.pdf (дата звернення: 10.05.2026).

11. Akande D., Tzanakopoulos A. Use of Force in Self-Defence to Recover Occupied Territory: When Is It Permissible? EJIL:Talk! 18 November 2020. URL: <https://www.ejiltalk.org/use-of-force-in-self-defence-to-recover-occupied-territorywhen-is-it-permissible/> (дата звернення: 10.05.2026).

12. Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation). 2025. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/182/182-20251208-sum-01-00-en.pdf> (дата звернення: 10.05.2026).

13. A more secure world: our shared responsibility. Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change. A/59/565. 2 December 2004. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/report.pdf> (дата звернення: 10.05.2026).

14. Antonio Cassese, International Law. 2020.

15. Aust A. Handbook of International law. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. P. 496.

16. Bethlehem D. Notes and Comments Principles Relevant to the Scope of a State's Right of Self-Defense Against an Imminent or Actual Armed Attack by Nonstate Actors. American Journal of International Law. 2012. Vol. 106:000. P. 1.

17. Bruno Simma, The Charter of the United Nations: A Commentary. 1945.

18. Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo (Democratic Republic of the Congo v. Uganda). ICJ Judgment. 19 December 2005. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/116/116-20051219-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 10.05.2026).

19. Case Concerning Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America). ICJ Judgment. 6 November 2003. URL: <https://www.icjciij.org/public/files/case-related/90/090-20031106-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 10.05.2026).
20. Charles Louis de Secondat de Montesquieu. The Spirit of Laws (1758). URL: [https://en.wikisource.org/wiki/The_Spirit_of_Laws_\(1758\)?utm_source=chatgpt.com](https://en.wikisource.org/wiki/The_Spirit_of_Laws_(1758)?utm_source=chatgpt.com) (дата звернення: 10.05.2026).
21. Christine Gray, International Law and the Use of Force. 2000.
22. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague.
23. Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania). 1949. URL: <https://www.icj-cij.org/case/1> (дата звернення: 10.05.2026).
24. Definition of Aggression. General Assembly Resolution 3314 (XXIX). 14 December 1974. URL: <https://ilj.org/wp-content/uploads/2016/08/General-Assembly-Resolution-3314.pdf> (дата звернення: 10.05.2026).
25. Dinstein Y. War, Aggression and Self-Defence, Third edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. P. 300.
26. Eighth report on State responsibility by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur - the internationally wrongful act of the State, source of international responsibility. 1979. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_318_add5_7.pdf (дата звернення: 10.05.2026).
27. Henry Sumner Maine. International Law: A Series of Lectures Delivered Before the University of Cambridge, 1887. URL: <https://archive.org/details/internationalla00maingooq/page/n12/mode/2up> (дата звернення: 10.05.2026).
28. Ian Brownlie, International Law and the Use of Force by States. 1963.
29. Inter-American Treaty of Reciprocal Assistance. 1947. URL: <https://www.oas.org/juridico/english/treaties/b-29.html> (дата звернення: 10.05.2026).
30. International humanitarian law and the challenges of contemporary armed conflicts. Report. Document prepared by the International Committee of the Red Cross. 32nd International Conference of the Red Cross and Red Crescent, 8-10 December 2015.

URL: <https://www.icrc.org/en/document/internationalhumanitarian-law-and-challenges-contemporary-armed-conflicts> (дата звернення: 10.05.2026).

31. Kellogg-Briand Pact 1928. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/092044c1-1bc0-4b86-b11c-567ee3f807de/content> (дата звернення: 10.05.2026).

32. Kretzmer D. The Inherent Right to Self-Defence and Proportionality in Jus Ad Bellum. European Journal of International Law. 2013. Vol. 24. Issue 1. P. 235– 282.

33. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons. ICJ advisory opinion. 8 July 1996. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/95/095-19960708-ADV-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 10.05.2026).

34. Levan Alexidze. The legal nature of jus cogens in contemporary international law. 2017. URL: <https://gjes.tsu.ge/index.php/gjes/article/view/58/109> (дата звернення: 10.05.2026).

35. Manila Declaration on the Peaceful Settlement of International Disputes (1982). URL: <http://www.un-documents.net/a37r10.htm> (дата звернення: 10.05.2026).

36. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). 1986. URL: <https://www.icj-cij.org/case/70> (дата звернення: 10.05.2026).

37. Oppenheim L. International law, a treatise. 1912. URL: <https://archive.org/details/internationallaw01oppeuoft/page/xiv/mode/2up> (дата звернення: 10.05.2026).

38. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/a-hrc-61-61-auv.pdf> (дата звернення: 10.05.2026).

39. Resolution 1368 (2001). URL: <https://unscr.com/en/resolutions/doc/1368/> (дата звернення: 10.05.2026).

40. Resolution 1373 (2001). URL: <https://unscr.com/en/resolutions/doc/1373/> (дата звернення: 10.05.2026).

41. Resolution 2625 (XXV) adopted by the General Assembly. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations. URL: <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm> (дата звернення: 10.05.2026).
42. Resolution ES-11/1 adopted by the General Assembly on 2 March 2022. Aggression against Ukraine. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/ES-11/1> (дата звернення: 10.05.2026).
43. Rosalyn Higgins, Problems and Process: International Law and How We Use It. 1994.
44. Ruys T., Silvestre F.R. The Nagorno-Karabakh Conflict and the Exercise of “Self-Defense” to Recover Occupied Land. Just Security. 10 November 2020. URL: <https://www.justsecurity.org/73310/the-nagorno-karabakh-conflict-and-theexercise-of-self-defense-to-recover-occupied-land/> (дата звернення: 10.05.2026).
45. Shaw M. W. International law. Sixth edition. Cambridge. Cambridge university press, 2008. P. 1542.
46. Tallinn Manual. 2013. URL: <https://csef.ru/media/articles/3990/3990.pdf> (дата звернення: 10.05.2026).
47. The Chatham House Principles of International Law on the Use of Force by States in Self-Defence. 2005. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2005-10-01-use-force-states-self-defence-wilmshurst.pdf> (дата звернення: 10.05.2026).
48. The Modern Law of Self-Defence. 2017. URL: <https://www.ejiltalk.org/the-modern-law-of-self-defence/> (дата звернення: 10.05.2026).
49. Treaty of Paris of 1856. URL: https://content.ecf.org.il/files/M00934_TreatyOfParis1856English.pdf (дата звернення: 10.05.2026).
50. UN Global Counter-Terrorism Strategy (2006). URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/60/288> (дата звернення: 10.05.2026).